

Алтынбеков Қ.С.

ОРХОН ЖАЗБАЛАРЫ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Алтынбеков Қосай Сұлтанұлы
13.05.13.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық институты

Алтынбеков Қосай Сұлтанұлы

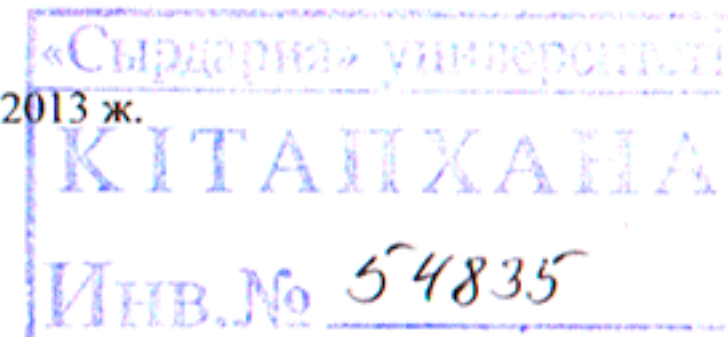

ОРХОН ЖАЗБАЛАРЫ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Оқу құралы

Жоғары оқу орындарының филология факультетінде оқитын студенттер мен
магистранттарға арналған

Шымкент, 2013 ж.

көркем қасиетке ие болды. Мұны Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі жазбалардан айқын көреміз. Ол мәтіндерден көне түркі заманындағы мифологиялық ұғымдардың ежелгі мифтік түсініктермен байланысты екені байқалады. Аспанға табыну, оны Тәңір деп білу, Көк Тәңір деп құрметтеу, ал жерді Ұмай – әйел ретінде қастерлеу, жалпы, табиғатты қадірлеу сияқты ежелгі анимистік нанымның, сондай-ақ түркі жұртының бабасы – Көкбөрі деп, Ашинадан тарағаны туралы тотемистік ұғымның іздері Құлтегін, Білге Қаған, Тоныкөк туралы жазуларда жақсы сақталған» [1, 319-б].

Жазбалардағы “Көк түрік”, “Көкте түрік тәңірісі”, “Көк тәңірі”, “Жол тәңірі”, “Жер-су тәңірі”, “Тәңірі”, “Ұмай”, «Қасиетті жер-су» деген ұғымдар олардың тәңірлікке қатысты наным-сенімінен көрініс береді. Түркі қағанаты дәуіріндегі аспанды – еркек, жерді – әйел деп түсінетін мифтік ұғымның түркі халықтарында сақталғаны жөнінде И.В.Стеблева, Қ.Сартқожаұлы, Ш.Ыбыраев еңбектерінде де айтылады.

Қ.Сартқожаұлының көрсетуінше ежелгі түркі танымында әлем – аталық пен аналықтан тұрады. «Аталықтың көктегі символы – күн, аналықтікі – ай, жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – су. Бұлардың үстінде «Тәңір». Жаратушы күш біреу ғана; ол ұлы Тәңір деп түсінген» [3, 88-б]. Кейбір түркі халықтарының мифтерінде жердің иесі әйел құдай – Ұмай” болса, жазбаларда осы түсініктің ізі де едәуір көрініс тапқан.

Орхон жазбаларының ішінде көлемділері болып саналатын «Кұлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазуларында көне мифтердің бір түрі жасампаздық – әлемнің пайда болуы жөніндегі мифтің сілемі, түркі аңыз, дастандарында жиі кездесетін мифтік эпикалық уақыт пен кеңістік сарындарының көрінісі бар. Мысалы, «Кұлтегін» жазуындағы:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам
Баласы жаралған.

деген жолдар көне түркі тайпаларының үш әлем туралы ұғым-түсініктерімен байланысты болса, оны басқару үшін ата-бабалары Бумын қаған, Істеми қағандардың отырғаны, олардың Тәңірінің бұйыруымен түркі халқына иелік етті дейтін ұғымдар да мифтік дәуір ұғымдарынан елес береді.

С.Қасқабасов: «Тәңір образында мифтік ілкі ата – демиургтың көптеген қасиеттері сақталған», - дей келіп, «қазақтың көне мифіндегі болуға тиісті ілкі-ата – демиург бейнесі Тәңірі образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі», - дей келіп, сол көне замандағы, Түркі қағанаты дәуіріндегі мифтік ұғымдар қазақтың мифі мен діни нанымында ғана сақталып қоймай «ұлттымыздың көркем фольклоры мен классикалық әдебиетінде поэзиялық символға, көркем әдіске, метафораға» айналғанын айтады [37, 90-б].

Жасампаз қаһарман белгілерінің кейінгі дәуірлердегі мифологияда да сақталып отырғандығы жөнінде кезінде Е.М.Мелетинский де жазған.

Орхон жазбаларында үш әлем жөніндегі ежелгі түсініктің де көрінісі бар. С.Қасқабасовтың көрсетуінше «Аспан мен жердің телегей теңізден бөлініп жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған» [1, 234-б]. Бұл сенімнің қазақтарда да болғандығы жөнінде Ш.Уәлиханов та кезінде жазып көрсеткен болатын.

Ежелгі түркілердің дүниетанымы туралы жазған А.П.Абуовтің сөзіне құлақ түрсек, онда ежелгі түркілердің үш әлем туралы түсінігі жөнінде мынадай пікірлер айтылады: “Видение мира тюрками основывалось на трихотомической концепции деления мира на Верхний, Средний и Нижний. Существовала и совершенствовалась картина мироздания. Тюрки создавали свои мифы о сотворении, закономерностях жизни. Пространственно-временная модель определила основные мотивы мифологических сюжетов. Если в Верхнем мире единовластно правит Тенгри, Средний мир связан с именем Жер – Су и Умай. Подземным миром управляет Эрлик”, - дей келіп: “В письменных памятниках тюрк отражаются такие религиозные отправления, как жертвоприношение, почитание умерших каганов, обращение каганов к Тенгри с разными вопросами” [38, Б. 216-217].

Орхон ескерткіштерін эпикалық дәстүр тұрғысынан сараптап, оларды түркі, шығыс фольклорлық мұраларымен типологиялық тұрғыдан салыстыра қарастыру да бұл мәселе жөніндегі түсінігімізді кеңейте түсері анық.

Хакастың “Алтин Ариг” эпосындағы бастамада эпикалық уақыт пен эпикалық мекен былайша көрсетіледі:

Когда земля создавалась
Тогда же звезда рождались, говорят:
На (всем) белом свете
Народ начинал жить.

Якуттардың ата-бабаларының космогониялық мифтері туралы зерттеу еңбегінде белгілі якут зерттеушісі А.Гоголев: “В эпоху возникновения героического эпоса (в среде южных предков саха), видимо, происходило генерализация основных мифологических сюжетов космогонического характера... По всей видимости эти исконные сюжеты, а не поздние мотивы, возникшие под влиянием, например христианской мифологии. Так, в книге бытия предлагается несколько иной вариант этого мифологического сюжета: “В начале сотворил Бог небо и землю”. Земля же была безвидна и пуста, тьма над бездною, и Дух божий носился над водой...” [39, 54-б], - деп Орхон жазбаларында көрініс табатын мифтік сарындардан деректер береді.

Дүние-әлемнің мифтегідей төменгі, ортаңғы және жоғары әлем деп үш бөліктен тұрады деп бейнеленуі эвендердің көне эпосында да кездеседі.

Түркі-монгол халықтарының эпосы мен ертегілерінде түрлі дәрежеде сақталған мифтік дәуірдегі бұл түсініктің көрінісі қазақ фольклорының

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының оқу-әдістемелік кеңесінің шешімімен (хаттама № 4, 27.03.2013 жыл) баспаға ұсынылған.

Пікір жазғандар:

Болатханұлы Д. - ф.ғ.к, доцент

Омар Т. - ф.ғ.к, доцент

Аймұрза Ф. - ф.ғ.к, доцент

Алтынбеков Қ.С.
А46 ОРХОН ЖАЗБАЛАРЫ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР. Оқу құралы. – Шымкент:
«Әлем» баспасы, 2013. – 100 бет.

ISBN 9665-19-645-1

Филология ғылымдарының кандидаты Қосай Алтынбековтің Орхон жазбалары мен фольклордың сабақтастығын, олардың арақатынасын айқындауға арналған бұл оқу құралында ежелгі жазба әдеби мұралардың, Орхон жазба ескерткіштерінің фольклорлық тұрғыдан зерттелуі, олардың фольклорлық жанрлармен өзара байланысы қарастырылады.

Оқу құралы жоғары оқу орындарының студенттері мен магистранттарына, сонымен қатар халқымыздың ежелгі рухани мұрасын құрмет тұтатын, білгісі келетін оқырман қауымға арналған.

УДК 380(075.8) : 80
ББК 83.3(0)3 я7

ISBN 9665-19-645-1

© Алтынбеков Қ.С., 2013ж.

КІРІСПЕ

Дана халқымыз «Тал бесікке тиген денең жер бесікке де тиеді» дейді. Адам өмірін, оның өткіншілігін санаған ғасырлық адамзат тіршілігімен салыстырғанда қас қағымдай ғана сәт екендігін «қамшының сабындай» деп бейнелеп, адамның өлшеулі өмірін мәнді өткізуіне жетелейтін ойларының негізін сөз өнерінде мольнан қалдырған.

Адамды ардақтап, елі, халқының жарқын болашағы үшін ғұмырын сарп етіп, сол мақсатта жанын құрбан еткен ерлерді қадірлеу, адамгершілік асыл қасиеттерін құрметтеп, кейінгі ұрпақтарға үлгі ету – ежелгі замандардан келе жатқан халқымыздың алтын дінгекті дәстүрлерінің бірі.

Осы асыл мұрат халқымыздың тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрыптарында әр түрлі сипатта көрініс тауып келеді десек, олардың ішінде кең орын алғаны да осы сөз өнерінде. Әр түрлі заттық көріністері, мысалы, марқұм болып өмірден өткен адамның басына мүсін, ескерткіш, белгі тас қоюы, бейне суретін салып, сол арқылы есте сақтап, келесі ұрпаққа қасиеттеп жеткізіп отыру дәстүрі – мұның бәрі де сол құрметтің үзілмей сабақтасып отыруын, тәлім-тәрбиелік мәнін ескерген ниеттен келіп шығады.

Бұл дәстүрдің түркі халықтарының арғы ата-бабалары сақ, ғұн дәуірлерінен келе жатқандығына дәлел болатын сантүрлі деректерді келтіруге болады. Тарихтың дауылды кезеңдері мен уақыттың, заманның, табиғаттың тоздырғыш күштерінің сындарынан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, асыл ойды сабақтастырып отырған да – сөз өнері. Сазды аспаптармен орындалып, адам рухын оятып, сезімін қозғап серпілтер күй де, ойлы-нұрлы бейнесімен ойға жетелер сурет, мүсін бейнеслер де, уақыт құдіретімен тозуға айналған сұсты көріністі мазараттар мен еңселі, сәулетті, кесенелер де сөз өнеріндей әсер ете алар ма екен?! Халқымыздың «Өнер алды – қызыл тіл», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деуі де сөздің сол құдіреті мен қасиетін құрметтеуден шыққаны анық. Халықтың, ұлттың тілінің қалыптасуы сан ғасырлардың жемісі болатыны сияқты көркем әдебиеттің толысып сан қилы сипатқа ие болып жетілуі де дәуірлердің нәтижесі.

Еліміздің егемендік алуы көне тарихымызға көз салып, сан ғасырлар бойы зерттелуін күтіп елеусіз жатқан асыл мұраларымызды танып-білуімізге мүмкіндік туғызып отыр.

Терең тамырлы тарихы бар әдебиетіміздің ежелгі дәуірлердегі үлгілерін танып-білуіміздің басталғанына да біршама уақыт болды. Әйтсе де қазақ әдебиеттану ғылымында тиянақты зерттеуге бет бұру мен жоғары және орта оқу орындарында оқытыла бастағанына жарты ғасырдың шамасы болған екен. Түркі халықтарына ортақ болып саналатын ежелгі жазба әдеби үлгілердің әдебиетіміздің тарихындағы орнын көрсету, атадан қалған әдеби мұраларды өз ұрпақтарына жете таныстыру, сипатын айқындау бағытындағы іргелі жұмыстардың жүргізілуіне кезінде

отаршылдық саясаттың кері ықпал, әсері болғандығын қазіргі кезде ешкім де жоққа шығармайды.

Фольклорлық мұралар мен ежелгі әдеби туындыларды салыстыра отырып, олардың өзара байланыстарын, бір-біріне әсерін айқындау арқылы ғана біз көне түркі ескерткіштері мен қазақтың өзіндік төл әдебиеті арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығының үзілмей жалғасып келе жатқанын ғылыми негізде дәлелдей аламыз.

Халықтың өткен тарихын, тілін, салт-санасын, дүниетанымын, дінін, философиялық ойлары мен ұлттық болмысын, әдет-ғұрып, дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастарын танып-білуде фольклордың маңызы ұланғайыр екендігі белгілі. Сондықтан да халқымыздың түрі, жанры жағынан да бай фольклоры әр түрлі ғылым салаларының зерттеулеріне нысан болып, зерттеушілер назарын аударып келеді.

Әдебиет тарихын зерттеуші ғалымдардың көркем әдеби туындылардың сыры мен сипатын айқындауда фольклорға назар аударып отыруында заңдылық бар. Олай болатыны, фольклор - көркем сөздің қайнар көзі. Халықтың ауызша сөз өнері, ауызша әдебиеті фольклордан бастау алады десек, жазба көркем әдебиет сол ауызша жасалған көркем сөз өнерінің жемісі, жазу мәдениетінің пайда болуынан туған көркем сөз өнерінің жаңа қырынан көрінуі.

Фольклорлық жанрлар - саңдаған ғасырлардың туындысы. Халықтың ежелгі замандардан бастау алған сана-сезімінің, дүниетанымының, тарихи кезеңдерінің, әдет-ғұрыптары мен қоғамдық салт-сана, қарым-қатынастарының негізінде пайда болып, заманалардың әр дәуір, кезеңдерінде ұшталып, жетіліп, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, олардың ой, сезім, талғам таразысынан өтіп белгілі бір пішіндерге түскен ұжымдық еңбектің туындылары. Сондықтан да ол өзінің тұрақты, қалыптасқан басты белгілерін, ерекшеліктерін сақтап отырады.

Ал, көркем әдеби (туынды) шығарма жеке адамның (жазушы, ақын, жырау) шығармашылық еңбегі, яғни автордың өзіндік таным-түсінігінің, қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар мен тарихи оқиғаларға, құбылыстарға деген өзіндік қозғарасы мен танымның, оған берген бағасының көркем оймен көмкеріліп, ауызша немесе жазба түрде жасалған өзіне тән ерекшелігі бар өнер туындысы. Көркем өнердің заңдылықтарымен қалыптасқан, сыннан өткен дәстүрлі көркемдік әдіс-тәсілдерді орынды да тиімді қолдану мен оны өңдеп жетілдіру негізінде туған шынайы көркем шығарма ғана тыңдаушысы мен оқырманының көңіл түпкірінен орын тауып рухани күш берер, жандүниесі мен сезіміне қозғау салып толқытар көркем дүние бола алады. Сондықтан да көркем шығарманың сыры мен сипатына үңілген әдебиет зерттеушілері дәстүр мәселесін басты назарда ұстайды.

Әдебиеттегі көркемдік дәстүр фольклордан бастау алатындығы белгілі. Қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиеттің фольклормен өзара байланысы, олардың бір-біріне әсері, жекелеген шығармалар мен сөз

шеберлері шығармашылығына әсері жөнінде жазылған еңбектер баршылық. Бұл сипаттағы зерттеу еңбектерінің әдебиетіміздің туу, қалыптасу, даму кезеңдеріндегі өзіндік ерекшеліктерін, әдеби процесті, халқымыздың көркемдік танымындағы дәстүрлі сабақтастықтарды айқындаудағы мән-маңызы аз болмаса керек.

Бұл оқу құралында Түркі қағанаты дәуірінде (көк түріктер дәуірінде) жазылған жазба мұралар мен қазақтың батырлық жырлары, т.б. фольклорлық жанрлар, ежелгі сақ, ғұн дәуірлерінен үзік-үзік түрінде жеткен дастандар арасындағы өзара байланыс, яғни ой, мазмұн, форма, стиль, көркемдеу тәсілдеріндегі сабақтастық мәселелері қарастырылып көрсетіледі.

Түркі тектес халықтардың - сақ, ғұн, түркі халықтарының ежелгі дәуірлерде дүниеге келген рухани мұраларын тауып, зерттеп, оларды танып-білу, олардың кейінгі дәуірлердегі рухани процестерге тигізген әсерін, алатын орнын, мән-мазмұнын айқындау халқымыздың әлемдік өркениеттегі орнын да белгілемек.

Еліміздің тәуелсіздігін алуы, халқымыздың өзінің өткенін, тарихын, мәдениеті мен әдебиетінің бастауларын тануға бетбұрыстар жасауы, жаңа қозғарас, ғылымдағы жетістіктер әдебиеттану мен фольклортану ғылымдарының да алдына жаңа міндеттер қояды. Солардың бір саласы – түркітану мәселесі.

Түркі тілдес халықтардың ертедегі жазба мұрасы Көк Түріктер дәуіріне тән Орхон жазбалары деп аталып кеткен жазулардың құпиясы ашылып, мазмұны анықтала бастағанына да жүз жылдан аса уақыт өтті. Бұл жазбалар жөнінде осы кезге дейін көптеген зерттеулер жазылды десек те, аталған ескерткіштердің әлі де зерттеуді, айқындауды қажет ететін қырлары аз емес. Оны Орхон жазбаларының сипаты, жанры жөнінде жазылып келген әр түрлі ойлар мен еңбектерден де аңғаруымызға болады. Ежелгі түркі ескерткіштерінің тарихи мәні, тілі, әдеби сипаты, көркемдік өрнегі туралы зерттеу еңбектер жазылып, пікірлер айтылып келсе де, Орхон жазуларының фольклорға, яғни халық ауыз әдебиетіне қатысы, фольклорлық дәстүрмен байланысы, дәстүр сабақтастығының көріністері соңғы жылдарға дейін арнайы зерттеу нысаны бола қоймады.

Көк түрік дәуірі түркі халықтарының тарихындағы ел болып бірігуі мен мәдениетінің өркендеуінің елеулі кезеңдерінің бірі болғандығына тарихи деректер дәлел. Бұл құбылыстың бірден бола салмағандығы да белгілі. Аргы дәуірлердегі тарихи діңі, мәдени, рухани тіректері, таным-біліктері олардың қалыптасуы мен өрлеуінің негізі болып, тарихи жағдайларға орай өркендеуіне жол салынды деуімізге болады.

Халықтың рухани мәдениетінің үздіксіз сабақтастығын, олардың әр дәуірлердегі деңгейін айқындауда әдебиет пен фольклордың алатын танымдық өзіндік үлкен орны бар екендігі анық.

Көркем әдебиет өзі жазылған дәуірдің тарихы мен мәдениетін, тыныс-тіршілігін таныта отырып, оны бейнелеуде өзінен бұрынғы әдеби, мәдени дәстүрге арқа сүйейді.

Әдебиетіміздің тарихындағы әр дәуірдің көрнекті суреткерінің өзінің шығармашылық еңбегінде фольклордан нәр алып, оны өзінше игеріп, фольклордың түрлі жанлары мен көркемдік әдіс-тәсілдерін шығармаларында мүмкіншілігіне, таным-түсінік, шеберлігіне орай тиісінше пайдаланып отырған. Бұл құбылысты біз жалпы атпен Орхон ескерткіштері деп аталып кеткен Көк түріктер дәуіріндегі әдеби мұралар мен түркі тектес халықтар мекен еткен Евразияның өзге де өлкелерінен табылған жазба ескерткіштерден байқаймыз.

Орхон жазба ескерткіштеріндегі фольклорлық көріністерді айқындау Көк түрік дәуіріндегі сөз шеберлерінің фольклорлық, әдеби дәстүрлерді игеруін, олардың таным-түсініктерін, рухани сабақтастық жалғастығының деңгейін танып-білуімізге оң ықпалын тигізеді.

Қазақ көркем әдебиетінің тууы, пайда болуы соңғы бір-екі ғасырдың немесе қазақтың жеке өз алдына халық, ұлт болып қалыптасуы кезеңінен ғана басталмайтыны халқымыздың оқыған, зиялы азаматтарына белгілі болса да, халқымыздың тарихи санасын, ұлттық қадыр-қасиеті мен салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын түпкілікті жоюға бағытталған отаршылдық саясаттағы іс-әрекеттер әдебиетіміздің тарихын оның бастау көздерімен байланыстыра зерттеп, шынайы, тиянақты танып-білуімізге кері әсерін тигізіп келгені қазіргі кезде айқындала түсті.

Фольклортанушы С.Қасқабасовтың атап көрсеткеніндей біз қазақ фольклоры мен әдебиетінің түп төркінін, қайнар бастауларын, ежелгі дәуірін ғылыми негізде танып-білу үшін алдымен халқымыздың бұрынғы-соңғы тарихынан толық хабарлар болуымыз қажет [1, 11-б].

Қазақ халқының арғы ата-бабалары болып саналатын түркілердің әлемдік мәдениетке қосқан үлесі туралы кезінде академик Ә.Марғұлан: “Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, фәлсафалық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі бір жарқын дүние. Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген, қазақтың байтақ сахарасын қоныстаған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары - оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қазылықтар), наймандар, керейлер, пешенелер, хазарлар” [2, 5-б] деп көрсеткен болатын.

Орхон ескерткіштерін танып білуде ХІХ ғасырдың соңындағы В.Т.Томсеннің, В.В.Радловтың құпия жазулардың сырын ашуы мен аудармалары, әдеби сипаты жөніндегі пікірлері маңызды еңбектер болғаны тарихтан мәлім.

Орхон ескерткіштерінің өзіндік ерекшелігі, жанры, ондағы фольклорға тән белгілердің көріністері жөнінде айтылған, жазылған ой-пікірлер ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың алғашқы жартысында-ақ баспасөз беттері мен мұрағат деректерінде кездеседі. Мәселен, Ф.Корш, П.А.Фалев сияқты зерттеушілер Орхон жазба ескерткіштерінің әдеби сипатына назар

аударып, оның халық ауыз әдебиетімен ұқсас ортақ белгілердің бар екендігін, оларды салыстыра зерттеудің қажеттігі туралы кезінде ой-пікірлерін жазған.

Кезінде ғалым А.М.Щербак бұл ескерткіштерді тарихи еңбектер санатына қосқан. Белгілі түркітанушы Л.Гумилев те тарихи шежіре ретінде қарастырса да, оның әдеби туынды екенін жоққа шығармай, жанры жағынан көркем публицистикаға жақындығы жөнінде ой-пікір білдірген болатын. Сонымен қатар П.М.Мелиоранский, Л.Н.Бернштам сияқты ғалымдар да Орхон ескерткішіндегі ауыз әдебиетіне тән белгілердің кездесетіндігіне назар аударған.

ХХ ғасырдың 50-жылдарға дейінгі кезеңдерде жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінде бұл ескерткіштер көбіне-көп тілдік, тарихи мұра ретінде ғана қарастырылып, әдеби сипатына, жанрлық ерекшелігіне, фольклормен байланысына арнайы мән берілмегендігін байқауға болады.

Орхон ескерткіштерінің фольклорлық сипаты алғаш аңғарып, ол жөнінде маңызды пікір айтушылар да қазақ ғалымдары болды. Кезінде ғұлама ғалым академиктер Ә.Марғұлан, М.Әуезовтер олардың эпостық жырларымен ұқсастық белгілеріне назар аударған. Олардың пікірлері бірқатар келелі, ойланатын мәселелерге қозғау салып қана қоймай, Орхон ескерткіштерінің қадір-қасиетін бағалауда да айрықша маңызды болды.

М.Әуезовтің: “...бұл күнге дейін оларды тіл тарихының ескерткіштері ретінде зерттеп жүр. Соған қоса ол фольклордың мейлінше көне үлгілерінің ескерткіштері емес пе? Сол жазуларда эпостық аңыздардың шағын да ықшам фабулалық желісі бар ғой” деп [2, 143-б] ерлік жырларына тән белгілерін көрсететін ой-пікірлері кеңес түркітану ғылымында жаңа ізденістерге жетекші ой салды деп айтуымызға болады. Бұл пікірлердің Орхон жазбаларының фольклорлық сипатын айқындауда әлі де маңызы артпаса, мәнін жойған жоқ.

Орхон жазбаларының қазақ әдебиеті тарихынан өзіндік орнын алып танылуында, оқу орындарында оқытылып, ғылыми зерттеу айналымына түсуінде көрнекті ұстаз, ғалым Б.Кенжебаевтың сіңірген еңбегін ерекше атап көрсетеміз. Ғалымның жетекшілігімен шәкірті М.Жолдасбековтің Орхон жазбаларын тақырыптық, жанрлық және көркемдік тұрғыдан саралап, арнайы қарастырып, жан-жақты сөз еткен зерттеу еңбектерінің («Көне түркі әдеби ескерткіштері және олардың қазақ әдебиетіне қатысы», 1969 «Асыл арналар», 1987) бұл ескерткіштердің танылуындағы мәні үлкен болды. Ғалымның әдеби тұрғыдан арнайы зерттеуі, оларды қазақтың батырлық жырларымен жасаған салыстырулары жаңа ғылыми тұжырымдардың жасалуына жол ашты.

Орхон ескерткіштерінің зерттелуі туралы айтқанда И.В.Стеблеваның еңбегіне тоқталмай өте алмаймыз. Бұл ескерткіштерді арнайы зерттеу нысаны етіп еңбектенген ғалым Күлтегін жазбасының идеясы мен мазмұны, көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасады. Ғалым Орхон ескерткіштерін тұтастай поэзиялық туынды ретінде қарастырып, оларды таза поэзияның үлгілері деп таныды.

Өткен ғасырдың 60-жылдарынан кейінгі кезеңдерде бұл жазбалар жөнінде жарияланған, жазылған зерттеулер аз емес. Мысалы, Б.Кенжебаев, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, Ә.Қоңыратбаев, Ғ.Айдаров, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Өмірәлиев, М.Жолдасбеков, Қ.Сартқожаұлы, Н.Келімбетов, М.Мырзахметұлы сияқты ғалымдар бұл мәселені өздерінің зерттеп отырған ғылыми проблемасы, тарихи танымдық мәні, тілі, әдебиет тарихына қатысы тұрғысынан қарастырды.

Әдебиетші ғалымдар Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, Н.Келімбетов, Т.Қоңыратбай, Ж.Дәдебаевтардың зерттеу еңбектерінде Орхон жазбаларының әдеби сипаты жөніндегі ойлар үлкен орын алды. Мәселен, М.Жолдасбеков, Н.Келімбетов зерттеулерінде Орхон ескерткіштерінің қазақ әдебиетінің дамуына тигізген әсері, олардың көркемдік қырлары, образдар жүйесі, образдардың жасалу ерекшеліктері мен негізгі принциптері қарастырылып, әдебиет тарихында алатын орны ғылыми тұрғыдан сөз етілді.

Бұдан, әрине, Орхон ескерткіштерінің әдеби мәні мен сипаты, оның жанрлық ерекшелігі белгілі дәрежеде зерттеу жұмыстарына арқау болғандығын көреміз.

Орхон ескерткіштер жайындағы тілші, тарихшы және әр тұрғыдан қарастырған т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері, ой-пікірлерінің маңызы да ерекше бағалы. Бұл зерттеулер алдағы атқарылар жұмыстарға қандай бағыт-бағдар ұстану керектігіне мол мүмкіндіктер берумен қатар Орхон жазбаларының сан қилы қырларын аша түсті.

Орхон жазба ескерткіштерін М.Жолдасбеков, Ғ.Айдаров, Қ.Өмірәлиев, Қ.Сартқожаұлы, ақын Қадыр Мырза Әлилер қазақ тіліне аударып жариялады. Орхон ескерткіштерінің қыр-сырын танып білуде бұл еңбектерінің маңызы ерекше.

Әдебиеттану ғылымында Орхон ескерткіштерінің фольклормен байланысын айқындау мәселесі – күрделі де кәделі іс екендігі аз айтылып жүрген жоқ. Бай ауыз әдебиетінің нәрімен сусындап, фольклор дәстүрінен тағлым алып, тасқа қашалып жазылған жазбалар авторларының көзқарастары өмірдің өзінен өрбіген, уақыт талабынан туындаған жайттар еді.

Көк түріктер дәуіріндегі жазба әдеби ескерткіштер (Орхон жазбалары) мен фольклорлық мұралардың арасындағы табиғи дәстүрлі жалғастықты, сабақтастықты тану арқылы фольклор мен жазба әдебиеттің бір-бірімен үнемі өзара байланыста болып жетіліп отыратындығына, олардың көркем сөздің рухани қос арнасы екеніне де көз жеткізуімізге болды.

I КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Жазбалардың танылуы, зерттелу кезеңдері

2400 жылдан астам шамасындай тарихы бар жазба мәдениетіміздің ежелгі дәуірлердегі үлгілерін танып-білуіміздің басталғанына 300 жылдай уақыт болса да, оларды елімізде тиянақты зерттеуге бет бұру мен оқу орындарында оқытыла бастауына жарты ғасырдың шамасы ғана болған екен. Бұл бір жағынан алып қарағанда аз уақыт та емес, әрине.

Түркі халықтарына ортақ ежелгі дәуірлердегі тарихи, рухани мұраларды танып-білу, зерттеу мақсатындағы іргелі жұмыстардың жүргізілуі еліміздің тәуелсіздік алуымен тікелей байланысты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың тікелей атсалысуымен Астанада 2010 жылы Халықаралық Түркі академиясының құрылуы, 2012 жылы еліміздің бас қаласына «Астана – түркі әлемінің мәдени астанасы» мәртебесінің берілуі, сондай-ақ еліміздің бірнеше қалаларында арнайы Түркологиялық ғылыми зерттеу орталықтарының құрылуы, басты зерттеу орталықтарының түркі халықтарының ежелгі атажұртында - Қазақстанда құрылуы осының барлығы тәуелсіздігіміздің жемісі.

Халықаралық Түркі академиясында қазіргі кезде түркітану бағытында кең ауқымда жұмыстар жүргізіп, түркітану ғылымындағы жаңа ізденістерге ұйытқы болып, бірнеше бағыттарда жұмыс жүргізіп келеді. Мәселен, атап өтсек, арнаулы басылым – “Алтайстика және түркология” журналы жарық көруде, сонымен қатар «Қазіргі түркология» сериясымен ғылыми еңбектер, «Түркі өркениеті» атты халықаралық альманах және түркі әлеміндегі кесек туындылардың «Асыл мұра» атты антологиясын жарыққа шығаруда. Академияның ұйымдастыруымен түркітану бағытында халықаралық деңгейде іргелі іс-шаралар, конференциялар өткізілуде.

Еуразия Ұлттық Университетінің жанынан ежелгі түркі мұраларын зерттейтін эпиграфика зертханасының ашылуы, 2003 жылдан бастап түркі халықтарының ежелгі дәуірлерден бүгінге дейін қолданған жазу үлгісін жинақтаған “Жазу тарихы музейі” жұмыс істей бастауы да бұл саладағы таным, білігіміздің толығуы мен іргелі зерттеулерге негіз болуда. Осы сияқты «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде атқарылып жатқан жұмыстар Қазақстанның шын мәнінде түркітанудың (түркологияның) орталығына айналып келе жатқандығын көрсетеді.

Соңғы жылдары ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым академиясы Әдебиет және өнер институтының қазақ әдебиетінің тарихына арналған он томдық зерттеу еңбектер мен ежелгі дәуірлерден бастап қазіргі дәуіріміздегі әдебиетке дейінгі көркем әдебиет үлгілерін қамтитын жиырма томдық «Әдеби жәдігерліктер» деген атпен жарық көріп жатқан еңбектер де әдебиет тарихы жөніндегі танымдымызды кеңейте түсетін сүбелі дүниелер.

Түркі қағанаты дәуірінде туған әдеби жазба ескерткіштер қазіргі кезде бізге белгілі болғандарынан әлдеқайда көп болуы әбден мүмкін. Ол дәуір

жазбаларының тастан басқа да материалдарға жазылған үлгілері болғандығын көрсететін тарихи деректерді М.Мырзахмет, С.Қаржаубай, Н.Базылхан сияқты ғалымдар еңбектерінде жазып көрсетіп жүр.

XVIII ғасырда Д.Г.Мессершмидт, Ф.И.Страленберг, Н.Видзендерден басталған көне түркі жазуымен жазылған ескерткіштерді тану мәселесі өз тарихында бірнеше кезеңдерді басынан өткізді.

Көшпелі өмір сүру сипаты басым болған түркі тектес халықтарға деген евроцентристік көзқарас олардың өзіне тән жазуы, мәдениеті болды деген ой-пікірдің толық орнығуына кері әсерін тигізіп келгені белгілі. Тасқа ойылып жазылған түркілердің өз жазуларын өздеріне қию да оңай болмаған екен. Мысалдарға жүгінсек, көне түркі жазуын кезінде Т.Байер (1729 ж.) ескі келт жазуы болар деп жорамалдаса, А.С.Паллас (1793 ж.) көне готтардың жазуы деп ұйғарады. 1857 жылы П.Спасский алғашқыда (1818 ж.) моңғол, қалмақ жазуы деп, кейін (1857 ж.) славян жазуы деген пікірлер айтқан.

Ал, А.Ремюзе индогот ұрпақтарының жазуы болуы мүмкін деп жорамалдаған (1822 ж.). М.А.Кастрен ерте кездегі фин жазуы деген пікірге тоқталса (1824), Ю.Клопрат (1824) грек жазуымен байланыстырады. Бұл жазулар жөнінде кезінде бұлардан басқа да пікірлер болған екен.

Орхон ескерткіштерін зерттеуге өзіндік үлесін қосып келе жатқан ғалым Қ.Сартқожаұлы: “Орхон ескерткіштерін қаузаған кейбір жат жұрттық ғалымдар өзінің ұлы ұлттық және еуроцентрлік ұстанымынан арыла алмағандықтан қарастырып отырған зерттеу объектісіне, жасап отырған анализінің тонын аударып қорытынды шығарушылық мол болды. Осы психология түркілік дүниетанымның арғы ұштығын жат-жұрттықтардан іздеп, мәдени-рухани болмысындағы ілгерілеушілікті соларға телуді мұрат тұтқан. Соның салдарынан байырғы түркі мәдениетінің әлем өркениетіне қосқан үлесін саралап, салалауға кедергі келтірген” [3, 36-б], - деп тұжырым жасайды.

Ақыры европалықтардың мойындауына қаншалықты қиын тисе де, жазудың иесі түркі халықтары екендігі анықталды. Байырғы түркі жазуына талай уақыт “руна” (құпия) деген атау таңылып келсе де, бүгінгі күні оның құпиялылығы толық ашылып, әлем түркітанушылары тарапынан бұл жазудың алфавиттік жазу екені бірауыздан мойындалды. “Жәй ғана емес, дыбыс үндестігіне құрылған, жоғары дәрежеде жетілген алфавит екені сарапталып, дыбысты белгілеген кескіндері мен таңбалары классикалық алфавит дәрежесіне көтерілгені дәлелденді” [3, 76-б].

Дания ғалымы В.Томсеннің 1893 жылы құпия жазулардың сырын ашып, олардың түркі халықтарының көне жазуы екендігін айқындауы дүниені дүр сілкіндірген жаңалық болғаны мәлім. Осы кезден бастап түркі жазбаларын танып, зерттеудің жаңа кезеңі басталып, жазбалар өз құпияларын аша бастады.

Көне түркі жазба ескерткіштерін танып-білуге В.Томсен, В.В.Радлов, Х.Н.Оркун, Т.М.Мелиоранский, Ж.Немет, В.Котвич, т.б. сол сияқты батыс,

орыс ғалымдарының сіңірген еңбектерінің өзіндік орны, маңызы ұмытылмасы анық.

Орхон, Енисей ескерткіштерінің оқылуы бұл жазбалардың сыр-сипатына, жанрлық ерекшеліктеріне назар аударғызып, көптеген ой-пікірлердің айтылуына, зерттеу еңбектердің жазылуына ұласты. Орхон ескерткіштері мәтіндерінің алғашқы В.В.Радлов, В.Томсен аудармаларынан кейін бұл жазбаларды зерттеу олардың тілі, әліпбиінің шығу төркіні, мәтінінің жекелеген бөлімдері мен сөздері, жанрлық ерекшеліктері, түркі халықтарының тарихына қатысы мәселелері бағытында өрбіді.

Көк түріктер дәуірінде туған әдеби жазба ескерткіштер қазіргі кезде бізге белгілі болғандарынан әлдеқайда көп болуы әбден мүмкін. Ол дәуір жазбаларының тастан басқа да материалдарға жазылған үлгілері болғандығын көрсететін тарихи деректерді ғалымдар еңбектерінде көрсетіп жүр. Мысалы, М.Мырзахмет журналистерге берген сұхбатында: “Біздің көп мұрағаттық қазыналарымыз Ресей империясы тарапынан саналы түрде жойылып отырды емес пе? ...Орхон-Енисей қолжазба түпнұсқаларының хатқа түскен түрі Ресей архивтерінде сақталған. Соны Петр I көргеннен кейін келешек ұрпақтарының қолына түсірмеу үшін түгелдей өртетіп жіберген” [4, 196-б], - деп жазады. Сонымен қатар ғалым “Орхон жазуының түпнұсқаларының ілуде бір кездесетін бірен-саран жұрнақтары Еуропа архивтерінде сақталған” деген де деректер береді.

Түркітанушы ғалым С.Қаржаубайдың Бичурин, Қ.Салғараұлы еңбектеріне сілтеме жасай отырып: “Тарихи деректерге жүгінсек б.з. 572-жылдан Түркінің Таспар қағанына Сүй патшалығы жыл сайын 100000 бума қағаз және жібек мата жіберіп тұрған (32.1.283). Бұл дерекке қарағанда түркілер одан да бұрын қағаз пайдаланып келген болуы мүмкін деген тұжырым жасауға болады. Демек, бірінші, екінші Түркі қағанаты заманындағы және одан бұрын қағазға түскен түркі деректері бізге жетпеді. Бұл көшпелі өмір салтына тікелей байланысты болуы әбден мүмкін” [3, 46-б], - дейді. Ғалым сонымен қатар Мессершмидттің Батыс Сібір, Дағур, Монголияны зерттеу-ғылыми экспедициясының жетекшісі болып тағайындалғаннан кейінгі экспедиция жұмысының жеті жылға жалғасып, оның жинаған тарих, тіл, этнография, география, ботаника, басқа да ғылым салаларының көптеген деректерімен қоса, Сібір, түркі, Орта Азия халықтарының қолындағы ондаған қолжазбаларды, этнографиялық заттық мұраларды жинап, Петербургтегі Кунсткамераға тапсырғаны жөнінде деректер бере келіп: “Ең өкініштісі: құнды дүниелер 1747 жылы Кунсткамера өртенгенде бірге жойылды” [3, 9-б], - деген пікірі де жоғарыдағы ойымызды орнықтыра түседі.

Кеңес дәуірінің алғашқы кезеңінде фольклортанушы Ә.Диваев көне жазбалар жөнінде “Шолпан” журналына (1922-23, № 1, 2, 3.): “...бұл жазулар бұрынғы түркі жазуы (орхонша), түркі тілінде жазылғандықтан тіпті қымбат. Бұл орхон жазуының Орта Азия түріктері арасында бұдан көп бұрын қолданылғанын білгізеді. Бұл оқиға ең үлкен іс болғандықтан

бүкіл Түркістан адамдарына ескеру керек һәм олардың мұндай жазулы тастарды іздеп табуға һәм оларды сақтауға жәрдем қылу керек» [6], - деп жазған екен.

Кеңестік саясаттың ежелгі дәуірлердегі тарихымыз бен мәдени мұраларымызды терең зерттеуге мүмкіншілік бермегені, “Кеңес дәуірінде түркітану ғылымын асыра саясаттандырып, түркілердің байырғы мұраларындағы мәліметтерді түркі халықтарын ортасынан бөліп, басын біріктіруге, біріне бірі қарсы қоюға пайдаланғаны” [4, 36-6] қазіргі кезде құпия емес.

XX ғасырдың екінші жартысынан кейінгі кезеңде түркі жазба ескерткіштерінің тілін зерттеуге С.Е.Малов, С.Г.Кляшторный, И.Л.Кызласов, Д.Д.Василев, Н.А.Баскаков, И.В.Кормушин, А.Н.Кононов сияқты орыс ғалымдарымен қатар түрік ғалымдары Т.А.Текин, В.Атлай, Монғолия түркітанушылары, қазақ түркологтары Ғ.Айдаров, С.Аманжолов, М.Жолдасбеков, Қ.Сартқожаұлы, Н.Базылхан сияқты ғалымдар үлкен үлестерін қосып келеді.

С.Е.Маловтың алғашқы аудармаларға түзетулер енгізіп, орыс тіліне аударуы, мәтіндерге тарихи, филологиялық тұрғыдан түсінік, сипаттама беруі Орхон ескерткіштерінің толығырақ таныла түсуінің бір кезеңі болды деп айтуға болады.

Қазақ ғалымдары да Орхон жазбаларына қатысты зерттеулерінде әртүрлі ғылыми мәселелерді қарастырған. Олардың бірі – жазбаның текстологиялық ерекшеліктеріне назар аударса, екіншісі - жазудың орналасу тәртібіне, мазмұнына, үшіншісі – жанрлық ерекшелігіне көңіл бөлген. Орхон ескерткіштерінің тілін тереңірек танып білуде белгілі ғалым, тіл маманы Ғ.Айдаровтың арнайы зерттеу еңбектерінің маңызы аз болмады. Орхон жазба ескерткіштерінің қазіргі қазақ тіліне жасалған аудармалары да бұл әдеби мұраларды қазақ оқырмандарының жақынырақ біліп, тереңдей тануына, рухани толысуына, жаңа ғылыми ой-пікірлердің туындап, тереңірек зерттеу нысанына айналуына негіз болып келеді.

Ғалым М.Жолдасбеков өз аудармасының бұрынғы аудармалармен салыстырғандағы ерекшелігі жөнінде “...біз аудармамызды осы сөздің тура мағынасындағы аударма демей, бір тілдің көне формасынан осы тілдің дамыған, қазіргі түріне *жаңашаллау* деп есептейміз. Басқа сөзбен айтқанда, бұл ескерткіштердің тіліне ана тіліміздің байырғы формасы ретінде қараймыз” [5, 39-6] дей келіп, автордың рухын, стилін, сондай-ақ жазудың әрбір жолын, ұйқасын, буын санын сақтауға, өзгертпеуге тырысқандығын айтады.

Сонымен қатар Орхон ескерткіштерін ұзақ жылдар бойы зерттеген, отыз жылдан астам уақытын осы мақсатқа арнаған Қ.Сартқожаұлы олардың мәтіндерін қайта транскрипциялап, жаңа аудармасын жасады. Ғалым өзінен бұрын жасалған аудармаларды ескере отырып, аудару барысында “олардың (байырғы түркі) тілі, тарихы, палеоэтнографиясы, философиясы, археологиясына байланысты ғылыми зерттеулердің жетістігін, нәтижесін мольнан пайдалана отырып” жасағанын [3, 87-6],

бұрынғы зерттеулердегі жіберген бірқатар кемшіліктердің «мәтінді дұрыс оқуға, оның жүйелік құрылымын бұзуға, байырғы түркілердің ақпарат жалғастыру, жазу стилін бұзуға әкеліп соққанын» [3, Б.69-70] бұрынғы зерттеушілердің эстампаж алумен ғана шектеліп, шала көшіріп, асығыстықтарға жол бергенін, кейінгі зерттеулердің нәтижесі бір ғана археология жаңалығы ғана емес, байырғы түріктердің дүниетанымын танып білуге жол ашатын дерек көзі ретінде соны жаңалықтардың ашылғанын, сол жаңа тұжырымдар арқылы бабаларымыздың байырғы наным-сенімін, дінін, дәстүр-салтын жаңғыртып білуге мүмкіндік туғанын, ол салт-жосындарының көбі қазақ арасында бүгінге дейін жалғасын тауып, ұмытылмай келе жатқанын айтады.

Сан қилы кедергілерге, қиыншылықтарға қарамастан Күлтегін ескерткішінің көшірмесін жасатып, елімізге алғуына себепкер болған ғалым Мырзатай Жолдасбеков пен Қаржаубай Сартқожаұлы 2005 жылы “Күлтегін” баспасынан “Орхон ескерткішінің толық Атласын” жарыққа шығарды.

Орхон жазбаларының басын қосып, жаңа Атлас жасау ғылыми қажеттіліктен туындаған болатын. “Мәдени мұра” бағдарламасы негізінде байырғы түрік әлемін зерттеу ісі жан-жақты қолға алынып жатыр десек, бұл еңбекті де соның бір нәтижесі деуге болады.

1891 жылы жасалған (А.Гейкель жасаған) Атласта Күлтегін және Білге қаған ұстынындағы жазулар ғана берілген болса, В.В.Радлов 1892-1899 жылдар аралығында құрастырған Атласта Күлтегін, Білге қаған, Тонькөк (Қ.Сартқожаұлының көрсетуінше Тұйұққ), Онгин кешендері мен бірлі-жарым майда жазулар ғана транскрипцияланған болатын. Кейінгі жасалған бұл Атласқа соңғы бір ғасырдан астам уақыт ішінде табылған көптеген жаңа ескерткіштер енгізіліп, сонымен қатар бұрынғы мәтіндер де жаңадан көшіріліп, транскрипциясы, жаңа аудармасымен, түсініктемесімен қоса ұсынылған. Жаңа Атластың бұрын жарық көрген Атластардан айырмашылығы жөнінде М.Жолдасбеков: “Алдыңғы толқынның еңбегін толықтыра пысықтап, жаңалап отыру ғылымның негізгі қағидасы. Сонда ғана ғылым өсіп, өркендейді. Кейінгі ұрпақ та біздің елеусіз қалдырып кеткеніміз немесе қолымызға түспеген нұсқалары болса, толықтырып, ұсынары сөзсіз” [6, 16-6], – деп кейінгі зерттеушілерге үміт артқан ойын білдіреді.

Ғалым Орхон ескерткіштерінің қазіргі кездегі зерттелу жайы мен әлі де зерттей түсудің маңыздылығы жөнінде “Әрине, терең бойлау заман талабы» дей келіп: «Орхон мұралары мәтіні қашалған бір ғана ұстын емес, кешенді дүние. Сондықтан бұл кешенді дүниені кешенді түрде зерттедік. Түсінікті болу үшін нақты дерек келтірейік. Мәселен, Күлтегін ескерткішінде 1 ұстын, 1 бақатас, 14 мүсінгас, 2 қойгас, жозатас, науатас, 5 тұтұғыр, бір тасаттық тасы (нән шаршы тас) және алып қорған, дәліз-жол, 170-ке таяу балбалдар тізбегі бар. Бұған қоса, ондағы киім-кешек, таңбалар, символикалар бізден этнография және этнология салалары бойынша жүйелі, терең әрі іргелі зерттеуді талап етеді. Ал, ондағы жора-

жосындар дүниесін тереңірек білу үшін танымдық (философия) талдаулар жүргізу қажет. Ал мәтінде байырғы түріктердің саяси тарихы түзіліп тұр. Біз тек соның кілтін тауып, дұрыс ашып, тарих қойнауына тереңдей кірдік. Бір сөзбен айтсақ, зерттеулер жүргізуге дайындық. Тарихшылар ат салыса кіріссе, бабалар тарихын (VI-VIII ғ.ғ) одан әрі жаңғыртып, көп сырдың бетін ашуға мүмкіндік туып отыр” [6, 17-б] деген ойлар айтады.

М.Жолдасбеков ескерткіштің тілі туралы талас көп екенін, зерттеуші ғалымдардың ол жөнінде бір тұжырымға келе алмай отыруының себебі туралы өз ойларын білдіре келіп: “Академик А.Н.Кононов ескерткіштердің тілін ашина және ашиде тайпасының диалектісі деп екіге бөліп қарастырған. Ашина – тәңір текті қаған әулеті; Ашиде – аналық әулет. А.Н.Кононовтың уәждері Т.Текин пікірлерімен үндеседі. Екі диалектілі бұл тілді Ю.Тугушева “түрік тілі” деп атап, VII-X ғасырлардағы түпнұсқаларында сақталған дерек бойынша дәлелдейді”, - десе, Қ.Сартқожаұлы: “Академик А.Н. Кононов көрсетіп отырған ашина - Түрік қағанатының билеуші тайпасы - қыпшақтар. ...Қыпшақтар мен Тоғыз-оғыздардың арасында айтылымдық (говор) азғантай ғана өзгешелік болуы мүмкін. Батыс ғалымдарының айтқанындай қыпшақтар ұйғыр тілінде сөйлемеген. Өзінің түрік-қыпшақ тілі тұрғанда басқаға бүйрегінің бұрмасы, тілін шұбарламасы анық” [6, 19-б] деген тұжырым жасайды.

Көк түріктер дәуіріндегі бұл ескерткіштердің иесі кімдер болды? Түркі тілдес халықтардың ішінде нақты қай халықтың өкілдері жасаған? деген мәселе жөнінде де әртүрлі пікірлер айтылып келгені белгілі. Бұл жөнінде Қ.Сартқожаұлы сол кездегі билеуші тайпаның нақты деректерін сол тас бетіндегі жазулар дәлелдейтіні, б.з. 744 жылға дейін 500 жыл билік құрған қыпшақтар еді, көк түріктер өз қолымен жазып қалдырған, сол қыпшақтар қағанатының атауы кейін бүкіл түрік этносының атына айналды деген ойлар айтады.

Ежелгі ата-бабаларымыз мекен еткен жерлердегі тарихи, мәдени ескерткіштердің бойына бүккен құпия сырларын ашу, көне жазулардың шешуін тауып оқып мазмұн-мәнін айқындау халқымыздың тарихының терең қойнауларына жетелері анық.

Мәселен, тілші ғалым А.Аманжолов Батыс Қазақстаннан табылған қола айнадағы жазбаны “Тас қорғандай “Игі есендік” деп оқып, бұл сөз “ақ тілекті бата сөз болып шығады” деп түсінік береді. Ал Есік қаласынан табылған күміс тостағандағы жазуды қазақ ғалымдарының әртүрлі аударып жүргені белгілі. А.Аманжолов ол жазуды: “Аға, саңа, очук! Без чөк! Бүкүн ічре азуқ” деп оқып, жазбаны қазақ тіліне былайша: “Аға саған (бұл) ошақ!(Ошағынан) безгендер тізенді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай!)” [7, 5-б] деп аударды.

Б.з.д. дәуірлерді айтпағанның өзінде Көк түріктер дәуіріндегі жазбалардың сырларының өзі толық ашылды деп айта алмаймыз. Сондай мұралардың бір саласы *қысқа жазбалар* болып саналады.

Қ.Сартқожаұлы: “Бізге жеткен Орхон, Сэлэнгі, Тогула бойында қалдырған мұраларын ғана атасақ, олар: Орду-балық, Бай-балық, Қатын-

балық, Тогула-балық, Езгенті-қадаз сияқты бес қала, 100-ден астам тәу етіп, тасаттық беретін киелі орындар, 1000-нан астам мүсінгастар, балбалдар, қорымдар; брахми, соғды, ұйғыр, моңғол, кидан, манчжур, араб, қытай, БТА, манихей алфавитімен жазып қалдырған жүздеген жәдігерліктер” [3, 88-б], - деп жазады.

Монғолиядан табылған майда жазулардың мәтіні, таңбалардың оқылуы, аудармасы, тарихи-мәдени мәні жөнінде Б.Базылхан, Э.Трыяровский, С.Г.Кляшторный, М.Шинэху сияқты ғалымдардың және өзінің мақалалары жарық көргенін айта келіп Қ.Сартқожаұлы: “Әлі де ондаған майда жазулар ғылыми айналымға енгізілмей отыр” деп [4, 29-б], ондай жазулардың жазылған жерлерінің орны жөнінде мынадай дерек береді: “Байырғы түркілер майда жазуларды жартастың шығыс, оңтүстік, батыс беттеріне жазып қалдырып отырған. Көбінде жартастың оңтүстік бетін пайдаланған. Мысалы, Тайхар - Чулу жартасындағы 30-дан астам майда жазудың 80 пайызы оңтүстік бетіне жазылған.

Хангидай-хат, Құтұғ-ула, Хату, Цаған-толғай т.т.с.с. майда жазулар жартастың оңтүстік және шығыс бетіне жазылған” [3, 39-б], - деп көрсетеді.

Көне түркі жазуымен жазылған Орхон шағын жазбалары мен Қазақстан, Орта Азия, т.б. ежелгі түркілер мекен еткен өлкелерден табылған, қазіргі кезде де табылып жатқан жазбалардың жанрлық, т.б. ерекшеліктерін айқындап, жүйелеу мәселелері де түркітанушылар алдындағы кезегін күткен маңызды жұмыстардың бір саласы болып табылады. Ресей түркітанушыларының бұл бағытта ізденулерінде біршама табыстары бар деп айтуға болады.

Белгілі ғалым И.Л.Кызласов руникалық жазбалардың мәтінтануы жөнінде өзінің ой-пікірлерін айтқанда ондай жазбалардың зерттелуін: 1) жазба ескерткіштерді іздеу; 2) түпнұсқаны және оның көшірмесін танып білу; 3) палеографиялық анықтау жүргізу; 4) оқу; 5) мәтіннің мазмұны мен пішініне талдау жасау деп өзара байланысты 5 кезеңге бөліп қарастырады.

Ғалым: “...на территориях степной Азии бытовали три самостоятельных алфавитов, традиционно и условно называемых руническими: I. Тисский (надьсентмиклошский) алфавит, стоящий обособленно; II. Евразийская группа письма (донский, кубанский, ачикташский, исфаринский и южноенисейские алфавиты); III. Азиатская группа азбук (енисейский, орхонский и таласский алфавиты). У каждой из этих групп свои, а не общие корни, поэтому нет оснований привлекать знаки одной из них для прочтения надписей другой или третьей. Надписи евразийской группы алфавитов (II) и тисское письмо (I) следует признавать недошифрованным” дей келіп, “...Воздавая уважение первооткрывателям можно сказать что Д.Г.Мессершмидт открыл енисейские надписи миру, Н.М.Ядринцев создал условия для их дешифровок, В.Томсен определил буквы и язык письма, В.В.Радлов постиг содержание текстов, С.Е.Малов создал школу советских руноведов – филологов, а Л.Р.Кызласов заложил верное историческое понимание енисейских текстов и хронологические

основы рунической полеографии... Если Д.Г.Мессершмидту были известны 3 енисейских надписи, В.В.Радлову – 45, то к началу 1980-х годов в бассейне Енисея был учтено 135 письменных памятников. Ныне в Южной Сибири надписей енисейского письма, известно около 300. В Монголии открыты новые величественные стены с орхонским письменами (прежде всего относящиеся к уйгурскому каганату, опубликованные С.К.Кляшторным) и многие наскальные надписи того же енисейского письма. Установлено распространение енисейской письменности от Иртыша в Казахстане до Лены в Восточной Сибири”, - деп көрсетеді [8, Б. 4-5].

Д.Д.Васильевтің есебі бойынша Прибайкалье және Лена бассейніндегі руникалық жазулар саны – 17 деп көрсетеді А.Дьяконов. Олардың ішінен ғалым мынадай: “Я благославил”, “Я не наслаждался”, “азские бусы”, “Я умираю”, т.б. сол сияқты жазбаларды мысалға келтіреді [9, 12-6].

Орхон ескерткіштерінің фольклормен байланысын зерттеуде қысқа жазбалардың жанрлық сипаты туралы айтқан ғалымдардың пікірлері біз үшін де аса маңызды. Сондықтан да осы мәселеге тоқталып өтейік.

“Рунические письменности Евразиских степей” атты монографиялық еңбегінде И.Л.Кызласов С.Е.Маловтың “Самые трудные надписи для истолкования – это краткие надписи” [10, 13-6] деген пікірін мысалға келтіре отырып, тілшілер мен тарихшылардың - Енисей жазба ескерткіштерін А.М. Щербактың жазылған объектісіне қарай (әртүрлі сынтастарға) жартастар мен т.б. заттарға жазылуына қарай [11, Б.111-134], сондай-ақ Д.Д.Васильевтің жазбаларды мазмұнына қарай топтап бөлуін [9, Б.180-181] көне түркі жазба мұраларын жүйелеудің алғашқы тәжірибелері деп көрсете келіп, Оңтүстік Енисей, Енисей қысқа мәтіндерінің жанрлық көптүрлілігі, оларды мазмұн ұқсастығына қарай топтастыру, өзіндік ерекшеліктерін аңғару мен жүйелеудің толғағы жеткен мәселе екені, оларды тану мен жүйелеудің жаңадан, кейіннен табылған жазуларды, ескерткіштерді талдауды жеңілдететіндігі туралы ойларын айтады.

Ғалым көне түркі жазуының қоғамдық қатынастарда кең қолданылғаны жөнінде: “...Эта письменность существовала не только ради создания надмогильных текстовых памятников, но и широко применялись в самых разнообразных сферах древней жизни” дей келіп: “Всюду создателям рунических надписи было необходимо соблюсти определенные требования, предъявляемые и их творением конкретными условиями и обстоятельствами, вкусами и нормами. Именно это явилось основой формирования различных стилией и жанров рунической “литературы” явленной наш в эпиграфических памятников” деген тұжырым жасайды [12, 203-6].

И.Л.Кызласов Оңтүстік Енисей, Енисей жазуларын мазмұнына қарай топтастырып 12 салаға бөліп, былайша жүйелейді:

1) *Эпитафические надписи;*

2) *Межовые надписи (Аралық жазбалар);*

3) *Надписи – название (Атаулы жазбалар);*

4) *Молитвенные надписи (Жалбарыну немесе құлшылық ету);*

5) *Послеобрядовые надписи (Ғұрыптан кейінгі немесе ғұрып соңы)*

6) *Покойно – уничтожительные надписи (Өкіну, қорлану);*

7) *Хвалебные надписи (Мадақтау жазбалары);*

8) *Посетительские;*

9) *Надписи заклинание ;*

10) *Пояснительные;*

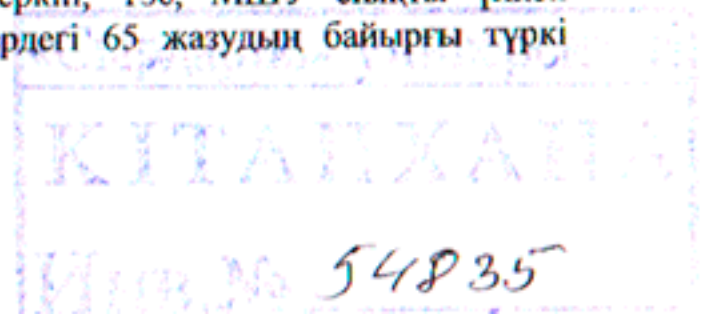
11) *Владельческие;*

12) *Благопожелательные.*

Ғалым қысқа жазбалардың да халықтың сол кездердегі түсінігі мен дүниетанымынан хабар беретіні жөнінде: “Рунические надписи могут быть краткими но несущими определенную информацию о различных традициях и религиозных представлениях. Среди енисейских надписей, например, есть следующие высказывание тюрк”, - дей келіп, әр түрлі нысандарға жазылған Енисей ескерткіштерінен мынандай мысалдар келтіреді: “Стань на восточной стороне межевым камнем витяз-эра! Слезун (этому) (прогитовщику!” “Боже, снизойди до нас. Нужда и голод... исчезните. Бог мой, снизойди на Земле. Даруйте благодать. Когда уничтожается греховные, я стал богат”. “Защищай” (Қаруға жазылған А.К.), “Потеряй дорогу. Отвратись. Низменное отделяй, болезни изгоняя” (Таудың жақпар тастарына жазылған), “Ассурий, удались” (Минусинск музейіндегі қола айнаға жазылған) [12, 217-6], [10, Б. 181-203].

Орхон жазба ескерткіштерінен кейінгі көлемді көне жазбалар болып саналатын Енисей ескерткіштерінің жоқтау жырлары (эпитафия) деп аталуы түркітануға орныққанымен олардың да өзіне тән сипаттарын айқындай түсудің қажеттілігі бар. Енисей қысқа (шағын) жазуларын зерттеуге, оларды топтастырып жанрлық ерекшеліктерін айқындау бағытында да іздену жұмыстары жүргізіп жатқандығы ғалымдар тарапынан байқалады.

Орхон жазба ескерткіштерінің әлі де зерттеп, айқындауды қажет ететін мәселелері аз еместігін ғалым Қ.Сартқожаұлы берген мынадай деректерден де байқауға болады. Ғалым: «Бір ғана Тайхар-чулу жартасында 30-ға жуық байырғы түркі жазуы бар. Бұл жартас байырғы түріктердің өмір шежіресі тәрізді. Тәмір өзенінің оң жақ жағасында оқшау тұрған 20 метрге жуық жартастың батыс-оңтүстік, оңтүстік және шығыс жақ етегіне байырғы түріктер қайғы-мұңын, жұбаньш, қуанышын, өмірлік ұстанымын, жорық жолдарын, махаббат-сүйіспеншілігін жазып қалдырған», - дей келіп, олардың әр түрлі жағдайларға байланысты қайта қалпына келтірілмейтіндей етіп өшіріліп жіберілгенін, бұдан басқа 100-ден астам киелі орын табылғандығын, «1975-1990 жж. аралығында «Күлтегін, Білге қаған, Тұй-ұқұқ, Күллі-чор, Теркін, Тэс, МШУ сияқты үлкен ұстындардың жазуымен қатар, 31 жердегі 65 жазудың байырғы түркі

мәтіндері көшіріліп, олар тексеріліп, бұрынғы қателері» түзетілгенін айтады.

Фольклортанушы ғалым Т.Қоңыратбайдың жазғанындай көне түркі жазба ескерткіштері «қазақ фольклоры мен әдебиеті және тарихының бастау алатын үлкен бір сағасы» да болып саналады.

Түйіндей айтқанда, бұл келтірілген мәліметтер ежелгі түркі жазуларын, соның ішінде Көк түріктер дәуіріндегі жазбаларды да, әлі де іздестіріп жинау, мәлім болғандарының мазмұнын айқындау, сыр-сипатын тану, жанрлық ерекшеліктеріне қарай жүйелей қарастыру сияқты түркітанушылар тарапынан әлі де зерттеу жүргізілетін мәселелердің аз еместігін көрсетеді.

Орхон жазбаларының мәтіндері, олардың қысқаша сипаттамасы мен мазмұны

Алғашқы Түркі қағанаты заманындағы жазба ескерткіштер (б.з. 545 - 630 жж.)

1. Күйіс-толгой кешеніндегі жазбалар.
2. Бұғыты кешеніндегі жазбалар

Күйіс-толгой кешені. Бұл кешен Монғолияның Бұлгын аймағының Күйіс-Толгой деген жерінде орналасқан. Ғалым Қ.Сартқожаұлының көрсетуінше 1975 жылы табылып, 1984 жылы сипаттамасы жасалынғанға дейін ол жөнінде арнайы ғылыми еңбектер жарияланбаған. Тас ұстындағы жазбаға ғалым: “жазу брахмидің кхашора жазуымен жазылған, сақталуы өте жақсы. Екінші ұстынның жазуы бұзылған.

Кешеннің жалпы сипаттамасы, ондағы шарбақтас, тасүйме (оба), сыртқы қоршау сияқты ерекшеліктер оны алғашқы Түркі қағанаты заманына (б.з. 552-630) апарды», - деп сипаттама береді [3, Б. 92-93].

Бұғыты кешені. Бұғыты кешені Қ.Сартқожаұлының көрсетуінше Орталық Монғолияның Аранхай аймағының Икі-тәмір (монғолша Их-Тамир) өлкесіндегі “Бұғыты” деп аталатын ескі қыстақтың жазығында орналасқан.

Алғаш рет монғол археолог ғалымы Ц.Доржсүрэн 1956 жылы тауып жариялаған. Сол сияқты монғол археологы Н.Сэр-оджав, Б.Ренчин бұл ескерткіш туралы алғаш рет зерттеу мақалаларында сөз еткен. Ұстынның үш бетіне соғды графикасымен байырғы соғды тіліндегі мәтін қашалып жазылған. Ал келесі төртінші бетіне кхашора әріпімен жазылған мәтіннің жартысынан астамы жойылған. 1970 жылы соғдытанушы В.А.Лившиц бұл ескерткішпен толық танысып, ұстындағы соғды жазуымен жазылған мәтіннің эстампажын алып, жазуын көшіріп, ғылыми түсініктемесін берген.

Осы ғалымның көрсеткеніндей бұл кешен де Алғашқы Түркі қағанаты заманына жатады. Ұстынның төрт бетіндегі мәтіндер де бүлінген.

Ұстынның бас жағына қасқырды емін тұрған баланың бедері (барельеф) салынған. “Ол Күлтегін, Білге қаған, Қарабалғасун (Ордубалық) ұстындарының бас жағына сақтардың (скифтердің) хайуанат стилінің үлгісімен қашалған. Бұл ескерткіште де бөрі бейнесі тас бетіне түсірілгенде, басын – қасқырдың басына, денесін – айдаһарға, аяғын – жолбарысқа, иектің астындағы жүнін – арыстанға ұқсатып мифтік түрде бейнеленген”. Ғалымның деректеріне қарағанда “Байырғы түркі заманында бөрінің мүсіні гранит тастан тұтас ойып жасалған. Орталық Монғолияның Шивэт-улан ескерткішіне қойылған. Бөрі көне түріктердің киетегі (тотемі)” [3, 98-б].

“...байырғы түркілердің бала кезіндегі есімінен бөлек лауазымына қатысты атак-шен де беріліп отырған. ...байырғы түркілер билеуші бір ғана киетегі болған бөріні ардақ тұтып, Қағанның оққағарынан бастап, Кіші ханға дейін бөрі атап, мәңгілік елдің аруақтарының рухын сақтап тұратын киелі орынға қойылар ескерткіштің (мәңгітас) басына бөрі бейнесін ойып қалдырып, оны бүкіл бүтін қағанаттың (империяның) киетегіне айналдырған... Өкініштісі, бұл жазуды оқып, ғылыми айналымға түсіруге мүмкіндік болмады. Оны әлем ғалымдарының үлесіне қалдырамыз”, - дей келіп С.Қаржаубай 32 жолдан тұратын мәтіннің Санкт-Петербург ғалымы В.А.Лившиц көшіріп үлгерген 29 жолының фрагменттерінің оқуын, түсініктерін зерттеу еңбегінде береді [3, 100-б].

Қ.Сартқожаұлы: “Бұғыты мәтнінде де Алғашқы түркі қағанаты заманындағы түркілердің ұстанған Тәңірлік діні туралы, оны қолдану ерекшелігі, тәңір мен қағанның байланысы, т.с.с. деректер қамтылған”, - деп көрсете келіп, С.Г.Кляшторный, В.А.Лившицтердің “Соғды жазуы Алғашқы Түркі қағанатының ресми алфавиті болған” деген пікіріне қосылмайтындығын, сол дәуірде түркілердің соғды жазуымен қатар қытай иероглифімен де, брахми жазуымен де ескерткіштер қалдырғанын, V-VII ғасырлар аралығында осы жазулармен Орталық және Оңтүстік Азияда ресми қатынастар жасап, ел мен ел тұлғаларының тарихын жазып қалдырғанын айтады.

Бұғыты ескерткіші Алғашқы Түркі қағанатының, 551-582 жылдар аралығында түркі тарихы мен олардың ел тұлғалары, қоғамдық иерархиясы мен дүниетанымына байланысты деректер қалдыруымен құнды, түркітану ғылымы үшін де маңызды мұра болып саналады.

Екінші түркі қағанаты дәуіріндегі жазба ескерткіштер (б.з. 682-744 жж.)

1. Онгин кешені жазбалары.
2. Күлтегін кешеніндегі жазбалар.
3. Білге қаған кешені жазбалары.
4. Туй-ұқұқ (Тоныкөк) кешені жазбасы.
5. Күүлі – Чор (Құла Шор) кешені жазбасы.

Онгин кешені. Тарихи деректердің көрсетуінше тұрған орны - Монғолияның Өвөрхангай аймағы, Уянга сұмының орталығының шығыс

оңтүстік жағында 17 км қашықтықта, Маньт-бүрд тауының солтүстік етегінде орналасқан. Аймақ орталығы Арвайхээр қаласынан 30 км. Уяига сұмыныңың жанынан шығысқа бет алып Таримал өзені ағады. Осы Таримал өзеніне Маньт-бүрд тауынан бас алған кішкентай Маньт бұлағы келіп құяды. Маньт бұлағы мен кешеннің арасы 300 м. Онгин кешені мен Таримал өзенінің арасы 5 км. Таримал өзені атақты Онгин дариясына құяды. Зерттеушілер бұл кешенді осы өзеннің атымен “Онгин ескерткіші” деп атаған [3, 126-6].

Бұл ескерткішті алғаш рет 1891 жылы тауып эстампажын алған Н.М.Ядринцев. В.В.Радлов кешендегі жазбаларды 1895, 1896 жылдары аударып жариялаған. Одан кейін Х.Оркун, С.Е.Маловтар аударған. Қазақ тіліндегі аудармаларын Ғ.Айдаров, Қ.Сартқожаұлы жасаған.

Кезінде В.В.Радлов, С.Е.Маловтар бұл кешенді Елтеріс қағанға арналып жасалған деп, ал А.Н.Бернштам Қапаған қағандікі деп, Т.Клосон Алп Элетміштікі деген пікірлер айтқан екен. Ал ғалым С.Қаржаубай олардың пікірлеріне қосылмайтындығын білдіре келіп, кешен иесі – 716 жылы қайтыс болған Бага Теңіркен шад. Кешенді орнатып, жазба мәтіндерді ұстынға түсірген оның ұлы деген пікір ұсынады.

Ескерткіш мәтініне келер болсақ, онда Бумын қағаннан бергі кезеңдердегі түркілердің тарихындағы елеулі тарихи оқиғалар, яғни Ұлы бабалары Бумынның қағандық құрғаны, одан кейінгі кездегі елдің ыдырауы, Елтеріс, Қапаған қағандардың тұсында қайтадан іргелі елге айналғаны, олар қайтыс болғаннан кейінгі ел ішінде орын алған бүліншілік, ел бірлігі үшін Білге қағанға қызмет еткені, соның арқасында атақ даңқа ие болғаны, әкесі қайтыс болғаннан кейін кешенді орнатқаны айтылады.

Мәтінің жазылу стилінде, тарихи оқиғалардың баяндалуында, жорықтар мен ерлік іс-әрекеттерді сипатталуында, айтушының (автордың) оқиғаларға өзінің көзқарасын білдіруінде Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштерімен ұқсас ортақ көріністер баршылық.

Күлтегін кешеніндегі жазбалар. Бұл жазбаның Орхон ескерткіштерінің ішінде зерттеушілер назарын көбірек аударып зерттеу нысаны болғаны белгілі. Жазбаларды зерттеушілер ХХ ғасырдың соңына дейін сол алғашқы зерттеуші ғалымдар - В.Томсен, В.В.Радловтардың эстампаждарының, оқуының, транскрипциясының, аудармасының (1894) негізінде зерттеу, талдаулар жүргізіп келді. 1931 жылы Х.Н.Оркун түрік тіліне, 1951 жылы С.Е.Малов орыс тіліне, Т.Текин 1969 жылы ағылшын тіліне аударған. И.Стеблева 1965 жылы поэтикалық аудармасын жасап жариялады.

ХІХ ғасырдың соңында Күлтегін ұстынындағы қытай мәтіні де танылып, оқылып, аудармасы жасалынды.

Күлтегін жазбасын Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, М.Жолдасбеков, Қ.Мырзалиев (поэтикалық), Қ.Өмірәлиев, Қ.Сартқожаұлы сияқты ғалымдар қазақ тіліне аударып жариялады.

Бұл жазба ескерткіштердің қайта оқылып танылуында өзіндік орны бар ғалым Қ.Сартқожаұлы Күлтегін ескерткішінің мәтіні жөнінде: “Бұл ескерткіштің бір ғана ұстынына қашап түсірілген мәтінді ең алғаш зерттеген ғалым В.В.Радлов шартты түрде “кіші жазу”, “үлкен жазу” деген тақырып қойып, бір ұстындағы жалғыз мәтінді екі бөліп, екі мәтін етіп жіберген. Ал, белгілі ғалым В.Томсен бұндай тақырып қоймаған. Біз осы қателікті түзету үшін “кіші, үлкен” деген атаудан бас тарттық” дей келіп, мәтінің оқылуының басын ескерткіштің батыс бетінен бастап В.Томсеннің жіктеуімен береді. Ол өзінің бұлай жасау себебін тарихи танымдарға негіздей түсіндіреді. Сонымен қатар ғалым ескерткіштің шығыс беті мен сол жақ қырындағы жазуларды да аударып ұсынды. Қ.Сартқожаұлы аудармасын бұрынырақта жасаған аудармаларымен салыстырғанда ғалымның жекелеген сөздер мен сөз тіркестеріндегі кейбір айырмашылықтарды, зерттеу негізіндегі толықтырулар мен нақтылаулар жасағандығын байқауға болады. Жалпы алғанда жырдың мазмұнын беруде бір-бірінен соншалықты үлкен айырма жоқ.

Білге қаған кешені жазбалары. Бұл кешеннің тұрғызылған жері зерттеу еңбектерде Күлтегін кешенінің оң жағында 500 м жерде деп көрсетіледі. Кешеннің жалпы құрылысы, зерттелуі Күлтегін кешенімен бірдей. Жазу жазылған ескерткіш ұстынның 1-бетінде 41 жол, 2-3-беттердің әрқайсысында 15 жолдан 30 жол түркі мәтіні қашалып жазылған [3, 187-6].

Білге қаған жазбасы мәтінінің батыс бетіндегі 3-24-жолдарда, оң жақ бетіндегі 1-8-жолдарда Күлтегін кешеніндегі жазбалардың біраз мәтін жолдары сол күйінде қайталанып берілген. Мәтінінің қазақ тіліне аудармасын Ғ.Айдаров, С.Қаржаубай жасап жариялады.

Тоныкөк (Туй-ұқұқ) кешені жазбалары. (Туй-ұқұқ – Қ.Сартқожаұлының түсіндіруінше абыз атағын білдіреді). Тұрған орны - Орталық Монғолия, Төв аймағының Баян-зүрх сұмыны. Улан-Батордан 60 км қашықтықта.

Бұл ескерткішті алғаш рет Е.Н.Клеменц 1897 жылы тауып жария еткен. 1898 жылы Клеменцтің эстампажын пайдалана отырып В.В.Радлов алғаш оқып, транскрипциясын жасап, 1899 жылы неміс тіліндегі аудармасын ұсынған. Бұдан кейін В.Томсен, Х.Оркун, С.Малов, 1979 жылы ғалым Қ.Сартқожаұлы да оқып шығып транскрипциясын аудармасымен жариялады. Сонымен қатар қазақ тіліне ғалымдар М.Жолдасбеков, Қ.Өмірәлиев, Ғ.Айдаровтар жолма-жол ғылыми аудармасын, ақын Қадыр Мырза Әли поэтикалық аудармасын жасады.

Кешендегі жазба мәтін екі тас бағанаға қашалып жазылған. Бірінші бағанға “1-36 жол мәтін шегілген. Екінші бағана... 37-62 жолдың мәтіндері қашалған. ...Мәтін әріптері жақсы сақталған” [3, 211-6].

Күүлі – Чор (Құла Шор) кешені жазбасы. “Тұрған орны: Орталық Монғолияның Төв аймағының Дэлгерхан сұмыныңың батыс солтүстік бағытында 40 км қашықтықта “Ихэ-көшөті” деген жерге орналасқан. Уланбатыр қаласынан 200 км. Батысында тау жоталары, оң жағында

кішкентай су аңғары, сол жақ беті ашық дала”, - деп сипаттама береді Қ.Сартқожаұлы. Кешен Екінші Түркі қағанатының оң қанатының көсемі Күүлі – Чорға (Құла Шор) арналған. Ол «Түркі қағанатының негізін қалаушы Құтлығ Ел-теріс қаған және оның жан серігі болған Бойла баға Тархан Туй-ұқұқ, Қапаған, Білге қаған, бас қолбасшы Күлтегіндермен ұзақ жылдар бойы қызметтес болып түркі қағанатының тәуелсіздігін қамтамасыз етуге саналы өмірін арнаған адам деп айтылады» [3, 226-б]. Ержүрек батырлығымен көзге түскен. Қағанат пен халық арасында Ышбара Біліге Күллі-чор деген атпен әйгілі болған қоғам қайраткері. Шығу тегі Сегіз-оғыз (найман) тайпасынан [6, 228-б]. Бұл ескерткіш шамамен 721 жылы жазылған деп есептеледі.

Кешенді 1912 жылы поляк В.Л.Котвич алғаш тауып, орыс ғалымы А.Н.Самойловичпен бірге аудармасын жасап жариялаған. 1962 жылы поляк зерттеушісі Э.Тыярский екінші рет Ихэ-көшөтінде болып, ескерткіштің сипаттамасын, мәтін көшірмесін жасап, ағылшын ғалымы Г.Клосонмен бірлесе отырып жаңа аудармасын ұсынған. С.Е.Малов орыс тіліне 1959 жылы аударса, қазақ ғалымдары Ғ.Айдаров, Қ.Сартқожаұлы қазақ тіліне аударып жариялады. Қ.Сартқожаұлы 1976-1986 жылдар аралығында Ихэ-көшөтінде 5 рет болып, ұстындағы мәтінді қолмен көшіріп, кешеннің жалпы толық сипаттамасын жасағанын айтады [3, 226-б].

Жазулы ұстынның 1-3-беттеріне 29 жол мәтін қашалып жазылған.

Күүлі – Чор жазбасында оның аналық әулеттен шығып жиен абыз (чықан Туй-ұқұқ) атағын алғаны, 80 жас жасап дүниеден өткені, Түркі қағанатын нығайтуға көп еңбек сіңіргені, балалық шағындағы, т.б. ерліктері жазылған [3, 228-б]. Оның ерлік істері мен батырлығын сипаттауда Күлтегінді жазбасындағы бейнелеумен ұқсастықтар бар.

Белгілі фольклортанушы, түркітанушы ғалым Р.Бердібай: “VI-VIII ғасырларда тасқа жазылған Орхон ескерткіштерінің дүниежүзілік өркениет тарихынан алатын орны үлкен. Орхон жазуларында Түрік қағанаты дәуіріндегі елдің білім, дүниетанымы, ғаламның жаралуы, түрік халықтарының тарихы мен тағдыры, ұлысаралық қарым-қатынастары, жеңістері мен өкініштері, отаншылдық, ерлік, бірлік, намыс туралы түсінігі, наным-сенімі, тәуелсіздік аңсары, осы жолда халқына фидайы қызмет еткен Күлтегін, Білге Қаған, Тоныкөк тәрізді ұлы қаһармандардың бастан кешкендерінің баяны берілген. Сонымен қатар бұл жазулар түрік халықтарының бұдан бір жарым мың жыл бұрынғы биік мәдениетінің, көркемдік дәстүрінің жарқын куәлігі” [13, 25-б], - деп баға берген осы рухани мұралардың әдеби сипаты, жанрлық ерекшелігі жөнінде әр кездерде айтылып, жазылған пікірлер де назар аударуды қажет етеді.

Орхон жазба ескерткіштерінің әдеби, жанрлық тұрғыдан зерттелуі

Түркі қағанаты дәуірінен жеткен жазба ескерткіштерінің әдебиетке қатысы жөніндегі ой-пікірлерін кезінде А.Н.Бенштам, В.П.Васильев, Н.Е.Веселевский, Б.Я.Владимирцев, С.В.Киселев, Е.Д.Поливанов, В.В.Радлов, С.Г.Кляшторный, А.Р.Кызласов, С.Е.Малов, П.М.Мелиоранский, В.М.Носилов, А.Н.Самойлович, И.В.Стеблева, В.Томсен, А.Щербак, Н.Я.Ядринцев сияқты Европа елдері мен орыс ғалымдарымен қатар М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, С.Аманжолов, Е.Ысмайылов, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Ғ.Мұсабаев, Ғ.Айдаров, Х.Сүйіншалиев, М.Жолдасбеков, Қ.Өміралиев сияқты қазақ ғалымдары да зерттеу еңбектерінде білдіріп, жазып отырған.

Алғашқы, яғни XIX ғасырдың соңындағы аудармаларынан соң-ақ (В.В. Радловтың (1895 жылғы), В.Т.Томсеннің (1896 жылғы) басталған бұл ескерткіштердің әдеби сипаты, жанры туралы пікірлер осы күнге дейін әр түрлі айтылып келеді.

Көп жылдар бойы Орхон ескерткіштерінің жанры туралы өзара қарама-қайшы екі түрлі көзқарас орын алып, біршама уақыт әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар, т.б. арасында алуан түрлі пікір таластарын тудырып келгендігі белгілі. Олардың бірінде – «Күлтегін» және «Тоныкөк» жазба ескерткіштері көркем әдебиетке, соның ішінде поэзияға ешбір қатысы жоқ, Түрік қағанатының дәлме-дәл жазылған тарихы деп қаралса, екінші көзқараста – бұл жазба мұраларда поэзиялық туындыға тән барлық белгілері бар, ежелгі түркілердің өзіндік әдеби дәстүріне негізделген көркем туынды деп танылды.

Көркем әдеби туынды екендігі қазіргі кезде әбден айқындалған бұл ескерткіштерді тарихи еңбектер санатына қосқан ғалым А.М.Щербак “...Это надписи по своему характеру не являются поэтическими произведениями” [14, 145-б] дей келіп, тарихи деректер жиынтығы деген тұжырым жасады. Белгілі түркітанушы Л.Н.Гумилев те тарихи шежіре ретінде қарастырып отырса да, оның әдеби туынды екенін жоққа шығармайды. Сондай-ақ, ғалым Күлтегін ескерткішіндегі деректердің барлығының бірдей тарихи шындықпен сәйкес келе бермейтіндігін, тарихи деректердің толық еместігін де ескертеді. Жазбадағы Күлтегін батырдың мадақталатын бөлімін оның тірі кезінде-ақ туған әдеби шығарма, құлпытасқа лайықталып пайдаланылған үгіттік өсиет сарындағы үндеу мәтіндері деген пікір айтқан [15, Б.335-336].

Айта кететін бір жайт – Күлтегін жырының басында айтылатын:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстінде ата – тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған, -

деген жолдарға сүйене отырып, ғалымның түріктерде (түркілерде) “дүниенің бастауы дәл біздің жыл санауымыздың VI ғасыры деп белгіленген. Демек, оның тұсында дүниенің жаратылғанына не бары 200 жыл ғана болған. ...Шыңғысхан монғолдары түріктер жөнінде ешнәрсе білмегені сияқты хұндардың ұрпақтары – түріктер де өздерінің ата-бабалары жөнінде ешнәрсе білмеген” [26, 340-б] деген пікірді айтуын жазбалардың фольклормен байланысын, фольклорлық дәстүрді ескермегендігінен деп түсінуге болады.

Сонымен қатар Л.Гумилев Орхон ескерткіштерін жанры жағынан көркем публицистикаға да жақындығы жөнінде ой-пікір білдірген екен.

Осы сияқты Орхон жазбаларынан тарихи нақты деректерді іздеуді С.Кляшторный еңбектерінен де кездестіруге болады.

А.Щербактың бір кезде Орхон ескерткіштерін қысқаша тарихи деректер деп танып прозалық туынды деген кесімді шешімі де бұл бағыттағы зерттеулердің одан әрі өрбуіне кедергі келтірмеді.

Кезінде Ф.Корш, П.А.Фалев, П.М.Мелиоранский, Л.Н.Бернштам сияқты ғалымдар да Орхон жазба ескерткіштерінің әдеби сипатына назар аударып оларда халық ауыз әдебиетімен ұқсас ортақ белгілердің бар екендігін, оларды салыстыра зерттеудің қажеттігі туралы ой-пікірлерін білдірген.

XX ғасырдың 2-жартысына дейін Орхон ескерткіштерінің жанрлық сипатына қатысты толымды да тиянақты пікір кеңестік саясаттың әсерінен кеңестік түркологияда айтылған жоқ десек болады. Бұл ескерткіштердің құпия сыры ашылып оқылған кезден XX ғасырдың 50-жылдарына дейінгі кезеңдердегі зерттеген ғалымдардың еңбектерінде олар тілдік, тарихи мұра ретінде ғана қарастырылып, әдеби сипатына, жанрлық ерекшелігіне, фольклормен байланысына арнайы мән берілмегендігін көреміз.

Орхон ескерткіштерінің жанры жөнінде академиктер Ә.Марғұлан, М.Әуезовтер де кезінде ойларын білдіре келіп, олардың эпостық жырларымен ұқсастық белгілеріне назар аудартқаны белгілі.

Орхон ескерткіштерінің жанры жөніндегі мәселені алғашқылардың бірі болып, танымдық мәні үлкен маңызды пікір айтушылар да қазақ ғалымдары болғанын атап айтуымыз керек. Академик Ә.Марғұлан “Түркі, монғол тайпаларының ертегі мен эпосының түп тегі сақ, гүн, үйсін, қыпшақ, көк түріктер заманынан басталып, X-XVIII ғасырларға дейін үздіксіз дамуда болған” [16, 117-б] дей келіп, “VI – VIII ғасырлардағы халық фольклорында эпостық поэзияның Орхон ескерткіштерінде жазылып қалдырған ең ертедегі ақындық тәсілдері мен дәстүрлері белгілене бастаған. Бұл поэзияның элементтерін Күлтегін мен Білге хан басындағы құлпытғастарда жазылған жазулардан көруге болады. Бұл жазулардың тексті эпостық әңгіме стилінде жазылған” [16, 117-б], - деп көрсетеді.

Ғұлама ғалым М.Әуезов те кезінде бұл жазуларда эпостық аңыздардың шағын да ықшам фабулалық желілері бар екенін айтқан-ды. Жазушы-ғалым: “Олардың мазмұнында эпостық баяндау сазы басым. Тіпті

сол жазулардың бірталайында Күлтегіннің ежелгі жырлардағыдай жеңілуді білмейтін батыр болғандығы баяндалады. Ол жазуларда хронологиялық тәртіп те бар. Күлтегіннің он алты жастан қырық жеті жасына дейін, яғни өлгенге дейінгі өміріндегі ерлік қимылдары баян етіледі. Мұнда батырдың жас шағынан бастап, өмірінің ақырына дейінгі ерліктерін жырлайтын батырлық дастандардың сюжеттік құрылысында ұқсастық бар” деген пікір айтқан [17, 136-б].

Академик М.Әуезовтің: “...бұл күнге дейін оларды тіл тарихының ескерткіштері ретінде зерттеп жүр. Соған қоса ол фольклордың мейлінше көне үлгілерінің ескерткіштері емес пе? Сол жазуларда эпостық аңыздардың шағын да ықшам фабулалық желісі бар ғой” деп [18, 143] ерлік жырларына тән белгілерін көрсететін ой-пікірлері кеңес түркітану ғылымында жаңа ізденістерге жетекші ой салды деп айтуымызға болады.

Ежелгі әдебиет үлгілерінің, оның ішінде Орхон жазбаларының қазақ әдебиеті тарихынан өзіндік орнын алып танылуында, оқу орындарында оқытылып, ғылыми зерттеуде айналымға түсуінде көрнекті ұстаз, ғалым Б.Кенжебаевтың сіңірген еңбегін ерекше атап көрсетеміз. Өткен ғасырдың 50-60-жылдары “Қазақ әдебиетінің тарихын қай тұстан бастаймыз?” деген мәселе тартысында өз пікірін табанды түрде қорғаған ғалым осы Бейсенбай Кенжебаев болатын.

Ғалым «Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселелері» атты мақаласында (1955) қазақ халқын құраған ежелгі түркі халықтарының тарихы, мекен еткен жерлері, мәдениеті туралы айта келіп, “Әдебиет тарихы халық тарихымен тығыз байланысты, соның бейнелі көрінісі, сүрлеуі: ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады” [19, 9-б]. “Халық даналығы дегеніміз — оның ауыз әдебиеті: еңбек, шаруа, әдет-ғұрып, өлең жырлары, жұмбақ, мақал-мәтелдері, ертекттер, аңыз-әңгімелері... батырлар жырлары келіп шыққан. ...Қорқыт жөніндегі аңыздар, Оғыз, Алпамыс, Күлтегін жөніндегі жыр-дастандар түркі текті халықтар бірге араласып, жиі қатынасып жүрген кезде жасалған. Солардың бәріне ортақ, бәріне бірдей туынды. Сондай-ақ, түркі ру-тайпаларының ру-ұлыстық дәуірде бәріне ортақ әліппесі, жазу-сызуы болған. Олар бұрынғы ұйғыр, арамей әліппелері, Орхон-Енисей, Талас, Шу жазулары деп аталады” [19, Б.11-12], - дей келіп: “Сондықтан жоғарыда аталған жазу-сызуларды, жазба әдебиет нұсқаларын, әдеби шығармаларды өзбек пен ұйғыр да, әзербайжан мен түрікпен, қырғыз бен қарақалпақ та, қазақ та өз әдебиетіміз деп иемденуіне, әдебиеттерінің тарихына енгізулеріне әбден болады, солай иемденуге, қабылдауға міндетті де” [19, 18-б], - деп тұжырымдаған екен.

Сонымен қатар ғалым ежелгі дәуірлердегі әдеби мұраларды зерттеуді қолға алуға 40-жылдары саяси идеологияға байланысты мүмкіншілік болмағанын, 50-жылдары ғалымның бұл пікірін С.Е.Маловтың қолдап “бұл мәселені қазақ ғалымдары алдында тұрған күрделі проблема” деп айтқанын, М.Әуезов, Ә.Марғұлан сияқты ғалымдарымыздың “ауызекі әңгімеде қолдап жүргенін”, бұндай қолдаулардың проблеманың

шешілуіне, концепцияның орнығуына аздық еткенін жазған болатын [19, 51-б].

XX ғасырдың 60-жылдарының ортасында Б.Кенжебаев жас ғалымдарға жетекшілік жасай жүріп, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеудің ғылыми тұрғыдан негізін салды. Ғалымның жазғанындай даулы мәселенің басы ашылып, жоғары оқу орындарында жеке пән ретінде оқытыла бастады. Жоғары оқу орындары үшін оқу бағдарламалары, оқу құралдары жарық көрді.

Ғалымның талантты шәкірттерімен ежелгі дәуір әдебиетін зерттеу, оны әдебиет тарихына арналған оқулықтар мен оқу құралдарына енгізу, жоғары оқу орындарында оқыту мәселелері жөнінде қолға алған игілікті бастама іс-әрекеттері сол кезде қазақ ғылымында қазақ ғалымдарынан жеткілікті дәрежеде қолдау тауып, дамытылып кете қоймапты. Бұл жөніндегі өкінішті ойларын ғалым Б.Кенжебаев осы аталған еңбегінде қинала көрсете отырып, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеудің кейбір өзекті мәселелерін қолға алу қажеттігі жөніндегі ойларын да айтқан болатын.

Ол жөнінде ғалымның өзі “Әдебиет тарихын зерттеудің кейбір мәселелері” атты мақаласында (1984) “Қазақ әдебиетінің тарихы қайдан басталады?” деген мәселе төңірегінде... өмірімізді сарп етіппіз. Қайтесің, ғылым баландығы. Ұлттық психологиямыздың өзгешелігі” [34, 50-б] деп қынжыла жазған болатын.

Орхон ескерткіштерін арнайы зерттеу нысаны етіп еңбектенген орыс ғалымы И.В.Стеблеваның кезінде «Күлтегін» жазбасының идеясы мен мазмұны, көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасай келіп, ақындық шабытпен жазылған туынды деп бағалап, жанрын айқындауға да талпынғаны белгілі. Күлтегін ескерткішінің қорытынды бөлімінде оның ерлік іс-әрекеттері сипаттала келіп Білге қағанның жоқтауына көшкен тұсын ғалым: “В жанравом отношении это часть надписи представляет собой образец эпиграфической лирики” [20, 86-б], - деп оның фольклормен байланыстылығына да назар аударады.

И.В.Стеблева Орхон ескерткіштерін “В жанравом отношении их можно рассматривать как *историко-героические поэмы*” [20, 8-б] деген пікірге тоқталып, тұтастай поэзиялық туынды ретінде қарастырып, оларды таза поэзияның үлгілері деп таныған. Ол жөніндегі ой-пікірлерін алғаш рет 1963 жылы “Народы Азии и Африки” журналында жариялаған “Орхон – Енисей түріктерінің поэзиясы” атты мақаласында мәлімдейді. Кейін осы тұжырымдарының негізінде арнайы ғылыми зерттеу еңбегін жазды. Ол кейінгі дәуірлердегі классикалық әдебиеттің өркен жаюына ықпал еткен поэтикалық жырлардың қалыптасуы мен дамуына Орхон жазба поэзиясының да әсері болғаны жөнінде қорытынды жасайды. Ғалымның кейбір тұжырымдарына М.Жолдасбеков, М.Мырзахметұлы, Қ.Өмірәлиев сияқты т.б. қазақ ғалымдары тарапынан біршама сын пікірлер айтылды.

Өткен ғасырдың 60-жылдарынан кейінгі кезеңдерде Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, Ә.Қоңыратбаев, Ғ.Айдаров,

Х.Сүйіншілиев, Қ.Өмірәлиев, М.Жолдасбеков, Н.Келімбетов, Т.Тебегенов, М.Мырзахметұлы, Н.Базылхан сияқты ғалымдар да Орхон ескерткіштерін өздерінің зерттеп отырған ғылыми проблемасы, яғни тілі, әдебиет тарихы тұрғыларынан қарастырса да, оның жанрлық ерекшелігі мен дәстүрлі ауыз әдебиеті үлгілерімен байланысына соқпай өтпеді.

Фольклортанушы ғалымдар Р.Бердібай, Т.Қоңыратбай, Б.Қорғанбеков, А.Тұрғанбаев еңбектерінде де Орхон жазбаларының фольклорға қатысы жөнінде біршама ойлар айтылды.

1970 жылдары орыс фольклортану ғылымында Н.Кравцов, Б.Путилов, В.Гацак еңбектерінде фольклорлық зерттеу әдістерін жетілдіру, кешенді түрде зерттеу, фольклордың тарихи поэтика жүйесі, әдебиет тарихын зерттеуде оның фольклормен байланыстарын, фольклорлық дәстүрге қатысын ескеру қажеттілігі мәселелері жөніндегі ой-пікірлері ғалымдардың ежелгі түркі жазба ескерткіштерінің фольклормен байланысына көңіл аударуына да белгілі дәрежеде әсерін тигізді.

Сол сияқты ғалым М.Жолдасбековтің «Күлтегін», «Тоныкөк» жазбаларын қазақтың батырлық жырларымен жасаған салыстырулары жаңа ғылыми тұжырымдардың жасалуына жол ашты.

И.В.Стеблеваның шығарманың табиғатын, құрылысын, стилін негізінен сақтағанымен ескерткіштегі ұйқасты жолдарды төрт жолды бір шумақ өлеңге бағындырып, тұтастай поэзия деген тұжырымын, т.б. ойларының кейбір кемшін тұстарын ғалым М.Жолдасбеков Орхон ескерткіштерін зерттеген өзінің іргелі зерттеу еңбегінде [21] нақтылы дәлелдермен көрсетті.

Әйтсе де И.В.Стеблеваның Орхон ескерткіштерін көркем туынды – поэзия ретінде қарастырған еңбегі, тұжырым, ойлары ол ескерткіштерді әдеби мұра ретінде қарастыруға, жаңа ғылыми тұжырымдардың жасалуына мүмкіндік туғызды.

Орхон көне түркі жазба ескерткіштерінің, яғни «Күлтегін», «Тоныкөк» жазба ескерткіштерінің әдеби жанры туралы талас пікірлер, яғни поэзиялық немесе прозалық шығарма екендігі жөніндегі мәселе де әлі де белгілі бір шешімін тапты деп айта алмаймыз. Енді осы пікірлердің біразына тоқталып өтейік.

Орхон жазба ескерткіштерін әдебиет нұсқасы деп атап, алғашқы болып қазақ ғылымында ғылыми еңбек жазған М.Жолдасбеков: “Көне түркі руналарын өлең жолына түсіріп, ақындық өнердің үлгісі деп танып, алғаш рет композициялық, жанрлық, стильдік тұрғыдан тексерген И.Стеблеваның монографиясындағы батыл да бағалы тұжырымдарды ескеру қажет” [21, 68-б], - дей келіп, ғалым жазбаны аударуда автордың рухын, стилін сақтауды мақсат еткенін, сондай-ақ, жазудың әрбір жолын, ұйқасын, буын санын өзгертпеуге тырысқанын, ескерткіштің тек қана өлеңге құрылмағанын, арасында қарасөз араласып келетін “Алпамыс”, “Қобыланды” секілді эпикалық жырларды еске салатынын айтады. Ғалымның пікірінше, эпикалық мұраның “біркелкі өлеңнен ғана тұруы шарт емес”. Ғалым шығармадағы эпостарға тән белгілер, мотивтерді

мысалға келтіріп Күлтегіннің ерлік жорықтары қазақтың төл жырларының кейбіреуіне арқау болуы мүмкін деген пікір білдіреді. Орхон ескерткіштеріне эпостың шығу тегінің анықтауға септігін тигізетін құнды материал ретінде де қарап “Қазақ халқындағы бай жыр дәстүрдің негізі сол Орхон ескерткіштері – түркі халықтары тарихының көне деректерінің әсерлі желісін жеткізген, эпикалық шығармалардың шағын фабулалық өрістерін қамтыған *тарихи ерлік жырлардың ең әдепкі үлгілері*” [21, Б.86-87] деп тұжырымдайды. Сонымен қатар ғалым “Орхон ескерткіштерін жалаң фактілер тізбегі деп қарамай, түркі халқының ізгі арманын, кескілескен соғысын, айбынды батырларын өзгеше әуезбен жыр еткен *ерлік эпосының ең әдепті үлгісіне жатқызу орынды*” [21,72-б] дей келіп, оны қазақ ауыз әдебиеті үлгілерімен салыстыра қараудың мәнін де ескерткен болатын.

Фольклортанушы ғалым Ә.Қоңыратбаев та кезінде ежелгі жазба әдебиет нұсқалары мен фольклорлық үлгілердің өзара байланысын айта келіп, Орхон жазбаларын *жазба эпос* деп пайымдап, оның ауыз әдебиетімен “өзара қарым – қатынасы қандай? Онда басқа дәуір суреттері бар ма?” деген мәселелерге назар аударудың маңызды екендігін сөз еткен. Ғалымның “Жазба әдебиетінің бастапқы үлгілері жанр синкретизмінде көрінеді. Ол кезде фольклор, эпос, аңыз, кисса, тарих жіктеліп, бөлінбеген” [40, 86-б] деген пікірінің Орхон ескерткіштеріне де қатысы бар.

Т.Қоңыратбай: “Жазбадағы өзге деректер де ешбір күмән тудырмайды. Бірақ мұндай тарихи мәліметтер жазбада баяндау, хикаялау тәсілімен проза үлгісінде берілген” деп жанрлық сипаты жөнінде өз көзқарасын да білдіреді [22, 14-б]. Ғалым Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштерінде оны поэзияға жақындататын белгілер – жоқтау, арнау, мақал-мәтел сияқты фольклорлық жырлардың, үлгілердің кездесетіндігіне, қаһармандық жырларға тән мотивтерге, образдарға, олардың жасалу ерекшелігіне тоқтала келіп, “VI-VIII ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері – қазақ фольклорындағы батырлық ертегі, *қаһармандық эпос жырларының көне үлгісі*” [22, 20-б], - деп ой түйеді.

Ежелгі дәуірлер әдебиетін зерттеуге өзіндік үлесін қосып жүрген Н.Келімбетов те Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштерін жылнама шежіре емес, өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдеу тәсілдері жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған *қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері, тарихи тақырыпқа жазылған дастандар* деп тұжырымдайды. Ғалым: “Оны жазған Түрік қағанатының қабырғалы бектерінің бірі, өз дәуірінің кемелгер ойшылы, шешендік сөздің жүйрігі, ұлы ақын Йоллытегін еді. Бүкіл түркі елін егемендік пен азаттыққа, ерлік пен бірлікке үндейтін бұл дастандардың әрбір әрпі мәңгі өшпестей үлкен-үлкен құлпытастарға қашалып жазылған. Демек, бұл дастандар бұдан он үш ғасыр бұрын Түрік мемлекетінде болған сан қилы оқиғаларды бүгінгі күнге ешбір өзгеріссіз, айна-қатесіз күйінде жеткізіп отыр. Сонымен, көне түркілердің ежелгі шынайы тарихы мен тасқа қашап жазылған

дастандарды өзара салыстыра отырып, Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері *жылнама шежіре емес, сол дәуірдің өзіне тән поэзиялық дәстүрмен жазылған әдебиет үлгілері* деген түйін жасаймыз” [55, 98-б], - дейді.

Осы сияқты пікірді Х.Сүйіншәлиев те айтады. Ғалым Орхон жазуының негізгі түрлері құлпытастарға ойылып жазылған жазба түрінде сақталғанын айта келіп: “...әсіресе түркі қағандары – Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк басына қойған құлпытастарға өте мәнерлі жазу қолданған. Бұларды тасқа жазылған кітап деуге әбден болады” [23, 26-б], - деп бағалайды.

Қазіргі кезде шетел ғалымдары да Орхон жазбаларының тарихи жылнамадан гөрі эпостық туындыға жақындығы жөнінде жазып келеді. Мысалы, А.Бомбачи Түрік қағанатының шығыс қанатында миф, аңыз, тасқа таңбаланған қаралы сөздермен бірге эпосқа жақын жазбалардың болғанын айта келіп оларға мысал ретінде “Күлтегін”, “Тоныкөк” жазбаларын келтірген.

Белгілі түрколог А.Аманжолов “Түркі филологиясы және жазу тарихы” атты еңбегінде Орхон ескерткіштерінің жазуы, тіліне кеңінен тоқтала келіп, олардың идея, сюжет, мазмұн, стиліне қатысты ойларын да жазады. Бұл ескерткіштердің әдеби сипаты, мазмұны жөнінде: “Орхон ескерткіштеріне тән мазмұн ... оқиғаның басты қаһарманы эпос кейіпкерлері деңгейіндегі хан мен ханзадалар әулетін, оларға мирас болған билік пен жеңімпаздық рухты мадақтауға арналады. Сондықтан, олар жауын тас-талқан етіп жеңіп, басын идіріп, тізесін бүктіріп құрту, жою деген стандартты шешімдегі фольклорлық шығармаға тән сюжетте келеді” [7, 141-б], - дей келіп, оларға сын көзбен қарап, тарихи шындықты мәліметтерге қарай отырып анықтауды, кешенді түрде зерттеудің қажеттігін ескертеді. Онда мәтіндегі кейбір оқиғалардың тарихи деректерге сәйкес келе бермейтіні жөнінде, мысалы, «қырғыздар мен түргештерге қарсы жорықта қолбасшы бірде Білге, бірде Күлтегін, Тоныкөк болып айтылады. Шындығында бұл шабуылдар Қапаған билік құрған шақта (691-716) болған еді» [7, 86-б], - дейді. Ғалым “Шындықты тарихи деректер түрінде баяндаудан гөрі, белгілі бір оқиға сілемдерін сақтағанымен, оны асқақтатып, әсірелеп суреттеген. *Тарихи шығармаға бейімдей жазылған туынды*” [7, 87-б] деген пікір білдіреді.

Орхон ескерткіштерін тілдік тұрғыдан зерттеуге үлкен үлес қосқан ғалым Ғ.Айдаров та олардың жанры жөнінде де ой-пікірін білдірген екен. Ғалым: “Орхон-енисей ескерткіштерін поэзия түрінде жазылды дегенді мақұлдай беруге болмайды. Ол дәуірдегі фольклордың, әдебиеттің, ауызша поэзияның сипаты қандай болды деген сұраққа жауап бере алмайды”, - дей тұрса да [24, 29-б], «Орхон ескерткіштері VI-VIII ғасырлардағы түркі тайпаларының тарихынан, мәдениетінен, әдебиетінен әдет-ғұрпы мен күн көру тұрмысынан, дәстүр, сат-санасына толып жатқан құнды деректер беретін *тарихи әңгімелер* болып есептелінсін». «...поэзия да, творчестволық өлең немесе жыр да емес, кейбір зерттеушілер айтқандай,

поэма да емес, ол түрік қағандары мен бектерінің бастарынан кешкен ерлік жорықтарын баяндайтын *көркем тарихи шығарма, баяндау үлгісіндегі тарихи әңгімелер*» [24, 32-б] деп, олардың әдебиетке белгілі дәрежеде қатысы бар екенін де жоққа шығармайды.

Осы сияқты тұжырымға келген Қ.Өмірәлиевтің пікірлері де төмендегіше болып келеді. Ғалым “Күлтегін”, “Тонықок” ескерткіштерінде “поэзияға тән, соған жақын үзіктер”, ауыз әдебиеті үлгілерінің бар екендігін айта отырып, Орхон ескерткіштерін “...өз дәуірінің мәдени бірден-бір тілдік мұрасы. Бірақ олар тұтас күйінде бір стильде туған поэзия емес... VIII ғасыр ескерткіші “Күлтегін мен “Тонықок” тұтас алғанда “мен” арқылы баяндалатын шежіре, қағандар мен алыптардың қаған қасындағы Асанқайғы, Бұқар сипаттас шешендердің (білгелердің) жорықтары мен ел басқару ісін баяндайтын шежіре” [25, 18-б], “...түрік тайпаларының сол тұстағы атақты қағандары мен батырлары Білге (қаған), Елтеріс (қаған), Күл (тегін), Тон (ұқық) т.б. жорық жолдары – ішкі бәсекесі, сырт елдерге шеруі, тәуелсіз ел болу жолындағы күресі әңгімеленетін тарихи шежіре” [10, 30-б]. “...поэзия да емес, түрк қағандары мен батырларының ерлік жорықтарын баяндайтын шежіре ғана” [25, 37-б]. “...“Тонықок”, “Күлтегін”, “Могилян” сияқты ескерткіштер – жазба әдеби нұсқалар. Олар хан жарлықтары мен шежіренің алғашқы үлгі нұсқалары” [25, 45-б] деп бағалаған.

Белгілі ғалым Р.Бердібай олардың жанры жөнінде «Зерттеушілердің көбі Орхон-Енисей жәдігерлерінің тарихтық, шежірелік сипатын баса көрсетеді. Мұнда VI-VIII ғасырлардағы түркі мемлекетінің ішкі, тысқы жағдайлары, бірлесіп қуатты елге айналған тұстары да, ыдырап, берекесі кетіп, айлалы жаудың тұзағына түскен, құрып кетуге жақындаған кезеңдері де айтылған. Бұл жағынан алғанда жазбаларды тарихи проза деп санау орынды» [13, 407-б], - деген пікір айтады.

Осы сипаттағы ойлар ғалым М.Мырзахмет еңбектерінде де айтылады. Ғалым: “Бір топ зерттеуші ғалымдар еуроцентристік танымның ықпалынан шыға алмай, көне түрік жазба ескерткіштерінің жанрын поэзиялық шығарма жанрына жатқызып, оны өлеңмен жазылған деген ой тұжырымын орнықтыруда. Моңғолиядағы тасқа жазылған көне түркі жазба ескерткіштерін өлең жанрына жатқызылуы себепті, оларды өлең түріне аударып жариялауда. Яғни тас бетіндегі көне түрік жазба ескерткіштерін поэзия жанрына жатқызып, оны өлең өрнегіне салудың жөні жоқ сияқты. Шындығына келсек, ол проза жанрының өзіндік бір қайталанбас соны түріне жатпағы керек. Өйткені ол проза жанрына жатуы себепті, онда көне түріктік “көг” өлең уәзініне сай өлең өрнектері, яғни буын, бунақ, ұйқас, шумақ түрлері мен нағыз ақындық тілдің сөз образдарымен кестеленуі керек емес пе?” [26, Б.124-125], “V-VII ғасырларда дүниеге келген ойма жазу ескерткіштерінде Алып Ер Тоңа жырындағы түрік өлең өлшемдері немесе “көг” уәзіні дәстүрлік жалғастық сақталу керек еді. Бірақ бұл дәстүр сақталмаған. Мұның себебі неде?”, - дей келіп ғалым

ойма жазу ескерткіштерінің шежіре тарих түрінде хатқа түскен қара сөз жанры болуында жатса керек деген тұжырым жасайды.

Осы жерде ғалым өлең өлшемі ретінде айтып отырған “көг” сөзінің ұғымын айқындап алу қажеттігі туындайды.

Махмұт Қашқаридің “Түрік сөздігінде” (А.Егеубаев аудармасы) “көг” сөзіне былайша түсінік беріледі:

«KVG. күг: жырдың нәші, сазы, әуез. Бұ иыр не күг үзе ол – Бұл жыр қандай әуезде?»

KVG күг: күй, саз. Ер күгленді – Адам күйленді, яғни әуезді сөзбен әндетті [58, 186-б].

KVGLEDİ күгледі: күйледі, күй-әуез айтты (Күй шертті). Ер күйледі, яғни мұнды әуенмен әндетті [27, 406-б].

Біздің түсінігімізше М.Қашқари бұл жерде өлең өлшемін емес жырдың орындалуындағы сазына, әуезіне қатысты түсінік берген сияқты (күг сөзі қазіргі тіліміздегі күй, саз сөздерінің мағыналарына жақын).

Осыған орай ежелгі түркі жырларының орындалуында сөз бен әуеннің бірлікте болып белгілі бір сазбен орындалатыны жөніндегі ғалым Ғ.Мұсабаевтың пікірлерін орынды айтылған деп санауға болады.

Бұл жерде ғалым М.Мырзахметтің өлең өлшемі ретінде келтіріп отырған «көг» уәзінінің Орхон жазбаларында сақталмауына қарап оларды біржақты проза жанрына жатқызуымыздың қисыны келе қояр ма екен?

Алып Ер Тоңа туралы XI ғасырда хатқа түскен жыр үзінділерінің о баста дәл осы ежелгі дәстүрлі деп көрсетіліп отырған түркі жыр жасау өлшемімен туғанын дәйектейтін нақты деректердің жоқ екенін есте ұстағанымыз жөн. Орхон жазбалары мен М.Қашқари жазбаларының жазылу арасындағы үш жүз жылдай уақыт аралығында бұл айтылып отырған өлең өлшемін Абай сияқты ұлы сөз өнері шеберлерінің бірі тудырып орнықтыруы да мүмкін екенін де ескеруіміз керек.

Эпостанушы ғалым Б.Қорғанбеков: “...алтай тілдік тобына жататын халықтар поэзиясында силлабикалық өлшемнің қатаң тәртібі байқалмайды. Онда кідірістерді өлең ырғағы мен тармақтары емес, айтушы демінің жету мүмкіндігі анықтайды. Бұл, әсіресе, саха поэзиясынан анық көрінеді. Мұнда сөздің буын саны емес, интонациялық қабілеті маңыздырақ. ...Демек, көне түркі жазбалары да (ғалым бұл жерде Орхон ескерткіштеріне де қатысты айтып отыр. А.Қ) саха өлеңі сияқты аллитерациялық-интонациялық поэзия үлгісі болуы ықтимал. ...силлабикалық жүйенің қатаң тәртіпке түсуі ең ескі эпикалық формулалардың ырғақтық-синтаксистік қалыбын өзгертіп жіберген. Ал көне өлең жүйесін өзгертпеген саха фольклоры оны сақтап қала алған” [28, Б.155-157], - деген пікірін де ескеру керек сияқты.

Осы сияқты қазақтың эпикалық қаһармандық жырларының да белгілі бір әуен, саз, мақаммен орындалуына орай оларда қазіргі жазба поэзиямыздағыдай буын мен ұйқастың келісті пішіні сақтала бермеген. Бұл жөнінде кезінде көрнекті ғалым Б.Кенжебаев, Орхон ескерткіштерінің

көркемдік сипатын айқындау барысында қазақтың батырлық жырларымен салыстырулар жасаған ғалым М.Жолдасбековтер жан-жақты сөз еткен.

Түркітану мәселелерінде, қазақ эпостарын зерттеу бағытында да қарымды еңбек еткен ғалым Р.Бердібай: “Орхон жазулары қарасөзбен баяндалған, дастандар өлеңмен айтылады ғой” деп күдік келтіру қиын. Өйткені түрік халықтарының көркемдік дәстүрінде өлеңнің қарасөзге көшуі, шежіренің эпикалық поэзияға айналуы кездеспейтін процесс емес. Атақты “Дәдем Қорқыт кітабы” хатқа түскенде ауызша өлең түрінде айтылып келген нұсқасынан мазмұндалғаны белгілі. Соның өзінде де әуел бастағы поэзиялық кестенің ізі байқалып отырады. Сондай-ақ Орхон жазулары тарихи шежіре деп қарағанда да оның әр тұсынан эпикалық дәстүрдің белгісі қылаң береді” [29, 84-б], - деп көрсетеді.

Ғалым Күлтегін жырындағы эпосқа тән мифтік түсінік, эпикалық санадың, эпикалық дәріптеудің белгілеріне тоқтала келіп: “Бұл келтірілген мысалдар Орхон жазулары дүниеге келген кезден көп бұрын түрік рулары мен тайпаларында кең дамыған, алуан жанрлы ауыз әдебиеті мұрасы болғанын, сол дәстүрдің “хат жазуға” тиісті дәрежеде әсер еткенін, демек ауызша жыр, өлең жазба шығарманы нәрлендірген негіздердің бірі болғанын сипаттайды” [29, 81-б], - деп тұжырымдаған-ды.

Орхон жазба ескерткіштері жөнінде жазылған еңбектерді қарап шыққанымызда, жоғарыда көрсетіліп өткендей, бұл ескерткіштің жанрлық ерекшелігі туралы көптеген ғалымдардың ертелі-кеш айтқан ой-пікірлері әр түрлі сипатта болғанын байқадық.

Орхон жазбаларының ұзақ уақыт сандаған сөз шеберлерінің оңдеп, толықтыруынан өткен фольклорлық туынды емес екендігі белгілі. Жазба ескерткіштерде олардың авторларының сөз шебері ретіндегі өзіндік ақындық, жазушылық деңгейі, фольклорлық дәстүрлерді пайдалана отырып жазудағы мақсат-мұраттары, ғалым Ж.Дәдебаев көрсеткендей шығарма авторларының әр сөз бен оқиғаларды сараптап келе, ел тарихындағы ең басты тарихи маңызды оқиғалар мен ел тағдырына, елдің болашағына қатысты өсиеттерін ғана қашап жазуды дұрыс көргені, “сөз иесінің өмір құбылыстарын тандап-талғауында, сараптап-саралауында шығармашылық талап жатқаны... шығармашылық еңбектің ерекшеліктері көрініс тапқаны, ...жазушы еңбектерінің сатылары мен ерекшеліктері, сөз иесінің өмір шындығынан өнер туындысын жасау туралы ойлары... әдеби ескерткіш авторының өмір шындықтарын, тарихи оқиғаларды жинақтау, суреттеу даралығы, образ жасау, мінез даралау шеберлігі” [30, 10-б] байқалады.

Әдеби көркем шығармаларды жазуда жазбагерлердің өзіндік стилі мен фольклорлық жанрлардың да әр қайсысының өзіне тән стилі болатындығы белгілі. Орхон жазбаларының көпшілікке мәлім, көркем де көлемдісі болып саналатын «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазбалары жанрының эпикалық қаһармандық жырларға жақындығы жөніндегі басым ой-пікірлер енді олардың стиліне де назар аударуды қажет етеді.

Аталған Орхон жазбаларын фольклормен, оның ішінде эпостық жырлармен жақындастыра түсетін басты белгілерінің бірі – олардағы стиль жақындығы.

«Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазбалары өзінің жанры жағынан қаһармандық жырларға жақын екендігі жөнінде айтылған пікірлерге біршама тоқталып өттік. Осы жанрлық ерекшелігіндегі ұқсастық, қасиет олардағы ортақ стиль мен образдардың жасалу, көркемдеу тәсілдерінен көрініс тапқан.

Әрине, Орхон жырлары мен батырлық жырлардың өзара ұқсастығын айтқанда, оларды бірдей деп, бір қалыпқа салып теңдестіре алмаймыз. Орхон жазбаларында олардың авторларының ауыз әдебиеті дәстүріне сүйенуімен қатар өзіндік ерекшеліктері де кең көрініс тапқан.

«Жазушының стилі дегенде біз оның өмір шындығын өзінше тани білу, сезіну, тақырыпты өзінше игеру, өзінше ой толғап, бейнелеп айту – міне осындай маңызды сипаттар танытатын, басқаға ұқсамайтын суреткерлік шеберлігін, дара қолтаңбасын айтамыз. Әрине, аталған қасиеттер жазушының тіл ерекшеліктерінен, сөз қолдану, баяндау тәсілінен айқын сезіліп тұрады. Бірақ сөздік, тілдік ерекшеліктерді жазушының өмір шындығын тап басып танытын көрегендігіне, сезімталғамына, бейнелеу шеберлігіне тығыз байланыстыра қарау, әрине, әлдеқайда ұтымды», - дейді белгілі ғалым З.Ахметов [31, 187-б].

Халық ауыз әдебиеті жанрларының стилі Орхон жазбалары авторларының стиліне негіз болғандығы олардың халық поэзиясының дәстүрлерін игерушілігінен, көркемдік ойлау жүйесінен де байқалады.

Эпикалық жырлардағы секілді Орхон жазбалары ішінде «Күлтегін» мен «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары эпосқа тән баяндау стилі басымдығымен ерекшеленетіндігі жөнінде кезінде көрнекті қазақ ғалымдары - М.Әуезов «Олардың мазмұнында эпостық баяндау сазы басым» деп, сол сияқты Ә.Марғұлан да «эпостық әңгіме стилінде жазылған» деген пікірлерін білдірген болатын.

Эпикалық жырларда адамның көңі-күйін, күйініш-сүйінішін суреттеп беруден гөрі болған жайды, кейіпкерлердің әрекетін баяндап айту жағы басым келетіндігі белгілі. Әйтсе де эпикалық қаһармандық шығармалардың тек қана баяндаудан тұрмайтындығы, онда әр түрлі шағын жанрлардың араласып, синтезделіп келетіндігі, солардың табиғатына сәйкес сан алуан көркемдік тәсілдердің де қолданылып отырғандығы мәлім.

Л.Н.Бернштам «Күлтегін» ескерткішінің халық ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі жырлармен стилінің ұқсастығына көңіл бөліп: “Тексты Кюльтегина и Могилян хана представляют собой в части стилистической довольно живой и увлекательной рассказ, носящий, однако, черты некоторого стандарта в отдельных выражениях. ...Это говорит об известной выработке стиля официального повествования, равно как стиля эпиграфии” [32, Б.37-38], - дейді.

«Кейіпкерлерді тартымды етіп бейнелеуде эпос стилі мен әр түрлі көркемдік тәсілдердің мәні ерекше, себебі көркемдік бейнелеу құралдарының қолданылуы бір жағынан шығарманың жанрлық, идеялық-тақырыптық өзгешеліктерімен байланысты болса, екінші жағынан, олардың сол шығарманың стильдік өрнектерін де айғақтайды» [62, 70-б], - деп көрсетеді фольклортанушы ғалым Ш.Ибраев.

Эпикалық жырлар стилінің қалыптасуы бір мезгілде ғана болатын құбылыс емес. Олар ауызша туып, ауызша тарайтындықтан бұрыннан бар сюжеттік-композициялық жүйе-желіге, дәстүрлі тақырыптарға құрылады. Сюжеттік құрылымы жағынан да біркелкілік болады. Ортақ, сарындас тақырыптарды бір үлгіде баяндау машығы болады. Осының негізінде бірте-бірте барлық эпосқа тән, ортақ қанықты сөз айшықтары қалыптасады. Сөйтіп, әбден тұрақтанған қалыпты сақтай отырып айтудың дәстүрлі шарттылығы туады да, ол біртіндеп стильге айналады.

Көрнекті ғалым З.Ахметовтің: «Стиль – жазушының өмір шындығын танып-білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі, жазу мәнері, қолтаңбасы» [60, 186-б] деп көрсеткеніндей, Орхон жазбаларында да олардың авторларының өзіндік қолтаңбалары көрініс тапқан.

Жазушы стилінің белгілі тарихи дәуірдегі көркемдік, стильдік ізденістермен жалғасып жататындығын, әдебиетке тән көркемдік түр жүйесі, стильдік өзгешеліктер тарихи-қоғамдық жағдайға байланысты, заманның әлеуметтік, эстетикалық мақсат-талаптарына сәйкес қалыптасатындығын ескерсек, Орхон жазбаларының стиліне өзіне дейінгі дәуірлерде кең тараған халық ауыз әдебиеті мен сол кездің тарихи-қоғамдық, әлеуметтік жағдайларының, оны жазбагерлердің тарихи деректер негізінде беруге талаптанғанының да белгілі дәрежеде әсер еткені анық.

Ғалым А.Бомбачи Орхон жазбаларында тарихи хикая, саяси ритонка, эпизм стильдерінің аралас жүргенін айтады. Бұдан байқайтынымыз - ежелгі түркі дәуірі сөз шеберлерінің өз дәуірінің тарихи шындығын негізгі арқау ете отырып қалыптасқан ежелгі ауыз әдебиеті жанрлары дәстүрін пайдаланғаны, бейнеленіп отырған оқиғаларға саяси-әлеуметтік тұрғыдан мән бергені де айқын аңғарылады.

Орхон жазбаларында тарихи мәліметтерді баяндау, хикаялау тәсілімен проза үлгісінде беруі жағынан, сондай-ақ тарихи оқиғаларды, жорықтар мен ерлік іс-әрекеттерді сипаттауынан, айтушының (автордың) оқиғаларға өзінің көзқарасын білдіруінен «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоңыкөк» жазба ескерткіштері мен Алғашқы түркі қағанатына жататын Бұғыты жазбасында, сонымен қатар «Онгин ескерткіші» мәтінінде, Екінші Түркі қағанатының оң қанатының көсемі болған Күүлі – Чорға (Құла Шор) арналған ескерткіштері мәтіндерінде жазылу стилінде ұқсас, ортақ көріністер баршылық. Мысалы, «Онгин ескерткіші» мәтінінде “Түркі халқы өлмесін, жітпесін (шаршамасын) деп, жұлыс-керіс (бүліншілік) болмасын деп жоғарыда Тәңірі жарылқады”, ...”Біз азбыз деп

қорықпаймыз”, “ісін, күшін берді” деген т.б. сол сияқты сөз тіркестері кейде қайталана қолданылып отырады. Ескерткіштегі жазба мәтінінің соңындағы ескерткішті орнатқан баласының әкесі жөніндегі айтқан сөздерінен «Күлтегін» ескерткішіндегі Білге қағанның жоқтау сөздерімен ұқсастықты байқаймыз. Бұнда ұлының әкесіне деген құрмет сезімі оның “Білікті аташым”, “Ұлы алып ер, жақсы әке, аташым” [3, Б.145-146] деген эмоциялық сипаттағы сөздерінен аңғарылады.

Ышбара Біліге Күллі-чорға арналған ескерткіш мәтінінде оның Түркі қағанатын нығайтуға көп еңбек сіңіргені, балалық шағындағы ерлік істері, ел қорғаудағы жорықтары т.б. ерліктері баяндалған [3, 228-б]. Күллі-чордың ерлік істері мен батырлығын сипаттауда, жалпы жазба стилінде де, Күлтегін жырымен ұқсастықтар аз емес.

Бұл жоғарыда аталған эпикалық туындылардың басталуы мен аяқталуынан да белгілі бір ортақ ұқсастықтардың барлығын байқауға болады. Фольклорлық эпикалық туындылардың әдетте басталуы мен аяқталуының да баяндаушы сөздермен келіп отыратыны белгілі. Тарихи жағдайлардың баяндалып, үндеу-арнау түрінде келуі, жоқтаумен аяқталуы, т.б. сол сияқты ортақ композициялық құрылымның болуы да Орхон жазуы авторларының белгілі бір стилді, тәсілді ұстанғанын көрсетеді.

Ғалым Б.Рахымов айтқандай «түркі әлеміне ортақ ескерткіш, түрік дүниесін танудағы темірқазық» болып саналатын Орхон жазбаларында ескерткіштер авторларының фольклорлық дәстүрлерді пайдалана отырып жазудағы мақсат-мұраттары, өзіндік шығармашылық ерекшеліктері де біршама көрініс тапқан. Ескерткіштердегі әр сөзде терең мән, мағына бар. Шығарма авторларының әр сөз бен оқиғаларды сараптай келе, ел тарихындағы ең басты тарихи маңызды оқиғалар мен ел тағдырына, елдің болашағына қатысты өсиеттерін ғана қашап жазуды дұрыс көрген талғамын байқауға болады.

Орхон жазбаларының танылуы, зерттелу ерекшеліктері, зерттеудің алдағы міндеттері жөнінде мына төмендегідей тұжырымдар жасауға болады.

Түркі тектес халықтардың ежелгі дәуірлерде жазылған рухани мұраларын жан-жақты танып-білу – халқымыздың әлемдік өркениеттен алатын орнын да белгілемек. Түркілердің ежелгі дәуірлеріндегі жазбалар әлі де толық ашыла қойған жоқ. Олардың арнайы зерттеуді, айқындауды қажет ететін мәселелері аз емес.

Орхон жазбаларының танылғандарынан басқа көптеген көне түркі жазба ескерткіштерінің табылуы, олардың құпия сырын айқындау түркі халықтарының рухани тарихын тереңірек тануымызға жол ашады. Солардың бір саласы – танылуы кенжелеп келе жатқан *қысқа жазбалар*.

Қазірге кезде ежелгі түркілер мекен еткен жерлерден табылып, белгілі болып жатқан сандаған тарихи ескерткіштер мен көне түркі, т.б. алфавиттермен жазылған майда жазба ескерткіштер, таңбалар ғылыми айналымға енгізуді қажет етеді. Соның ішінде Түркі қағанаты дәуіріндегі

жазбалар да ежелгі түркілердің сол кездердегі түсінігі мен дүниетанымынан көптеген мағлұматтар беретіні анық.

Бұл рухани мұралардың әдеби сипаты, жанрлық ерекшелігі жөнінде әр түрлі айтылып, жазылып келе жатқан пікірлер оларды авторы белгілі көркем шығармалар ретіндегі өзіндік сипатын - поэтикалық өзгешелігін анықтаумен бірге, олардың фольклормен сабақтастығын, фольклордың жанрлық түрлерімен байланысын, сондай-ақ түркі халықтарының эпикалық туындыларымен салыстыра отырып эпикалық дәстүрдің көріністерін тереңірек, жан-жақты айқындау, зерттеу міндеттерін алға тартады.

II ТҮРКІ ҚАҒАНАТЫ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Орхон жазбаларының мифпен, ежелгі аңыз- дастандармен байланысы

Әр дәуірдің корнекті суреткерлері өзінің шығармашылық еңбегінде фольклордан нәр алып, оны өзінше игеріп, фольклордың түрлі жанрлары мен көркемдік әдіс-тәсілдерін шығармаларында мүмкіншілігіне, таным-түсінік, шеберлігіне орай тиісінше пайдаланып отырған. Бұл құбылысты біз жалпы атпен Орхон ескерткіштері деп аталып кеткен Түркі қағанаты дәуіріндегі әдеби мұралар мен түркі тектес халықтар мекен еткен Евразияның өзге де өлкелерінен табылған жазба ескерткіштерден байқаймыз.

Рулық заманда туып, басында тек қана утилитарлық-тәжірибелік және танымдық қызмет атқарған алғашқы фольклор үлгілерінің тәрбиелік және көркемдік мақсатты көздейтін шығармаларға айналуы – нағыз көркем фольклор дәрежесіне көтерілуі мемлекеттік қоғамдар тұсында сәйкес келеді екен. «Соның өзінде де фольклор қаншалықты көркем болғанымен, онда сол ежелгі рулық замандағы салттар мен ғұрыптар, діни нанымдар мен ұғымдар бірде көркемдеуіш құрал, бірде бейнелі сөз, бірде әсіреленген образ түрінде көрініс тауып, шығармаға поэтикалық, эстетикалық, эмоциялық реңк беріп тұрады» [1, 32-б].

Фольклор бұрынрақтағы зерттеулерде көрсетіліп жүргендей тек қана сөз өнері емес. Фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов көрсеткендей оның негізгі үш сипаты бар. Фольклор сөз өнері болуымен қатар, ол – дүниетаным және көне мәдениет, тұрмыстың бір бөлшегі [1, 20-б].

Қай дәуірде болса да фольклор мен көркем әдебиет өзара байланыста болып отырған. Олардың тарихи өзара байланысы әдебиет тарихын зерттеуші ғалымдар мен фольклортанушылардың назарын аударып келе жатқан құбылыс екендігі белгілі. Бұл байланыс әлем әдебиеті дамуының заңдылығын да байқатады. Өзара күрделі ұқсастықтарымен қатар елеулі айырмашылықтары да бар бұл құбылыстардың мәні мен өзгешеліктерін білу халықтың рухани даму жолдарын, мәдени ілгерілеуіміздің бағыт-бағдарын аңдауымыз үшін де қажет.

Алдымен фольклор мен көркем әдебиеттің байланысында қандай заңдылық бар? Көркем әдебиеттегі фольклорлық дәстүр неден, қандай белгілермен, қалай көрінеді? деген мәселелерге тоқталып көрейік.

Ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, фольклор мен әдебиеттің арасындағы өзара әсер ету процесі барлық уақытта бірдей болмаған. Бір дәуірлерде бұл байланыс белсенді жүріп, бірде бәсеңдеп отырған. Осыған сәйкес әрбір ұлттық фольклор мен әдебиет өздерінің қатынас жүйесін, яғни жалпы заңдылықтардан туындаған өзіндік даму процесін қалыптастырған.

Осы орайда Р.Бердібайдың мына ойын келтіре кеткен жөн. Ғалым: «Көркем сөз шығармаларының даму, жетілу, жаңа сапаға кошу тарихы фольклор мен жазба әдебиеттің өзара байланысы мен бір-біріне ықпалының замандар бойы үзілмей желі тартып келгенін дәлелдейді. Түрлі халықтарда тарихи-әлеуметтік жағдайларына қарай кейде осы арна қатарласа дамыған, бір кезде осылардың біреуі алдыңғы шепке шығып отырған. Сонымен қатар, осы екі көркемдік ағынның жалпы даму бағытында ортақ үлкен заңдылықтар бар. Ол ауызша әдебиет дәстүрлерінің бірте-бірте жазбаша дәстүрге ауысу, ұласу тенденциясы», - деп жазады [33, 21-б].

Осы мағынадағы ой-пікірлер фольклор мен көркем әдебиеттің өзара байланысына назар аударып, ол жөнінде зерттеулер жасаған У.Далгаттың еңбектерінде де жазылып жүр. Онда ғалым: «Процесс фольклоризации протекал весьма сложно. С одной стороны, фольклор непосредственно влиял на авторское произведение, вносил в него те или иные диалектные изменения, в иных случаях допуская нарушения рифм к строфики, вариативность стихотворного текста который при устной форме бытование неминуемо терял свою первоначальную каноничность. С другой стороны, письменная поэзия, подвергавшаяся фольклоризации, сама воздействовала на устную народную поэзию, на её традиционно устойчивые изобразительные средства и образы, придавая последним историческую конкретность и другие качества. Она привносила в фольклор литературную лексику и фразеологию, способствуя тем самым его «литературному преобразованию», - [34, 80-б] деп көрсетеді. Ғалым: «Фольклорные элементы в составе художественного произведения должны одновременно рассматриваться и самостоятельностью (в своем первоначальном значении), и главным образом с точки зрения того преобразования, которому они подвергаются в конкретной литературной системе», - дей келіп, бұл жағдай жазушының стиліне, әдеби шеберлігіне, көркем шығарманың құрылымына, т.б. жағдайларға байланысты болған фольклорлық элементтердің өзгеру деңгейін анықтаудың өте маңызды екендігіне назар аударады [35, 10-б].

Кезінде ғалым М.Ғабдуллин де фольклор туралы, оның көркем әдебиеттің қалыптасуы мен дамуына әсері, олардағы сюжет құру, образ жасау, тіл байлығын пайдалана білудің маңызы, фольклордың көркем әдебиетке негіз болғандығы жөніндегі ойларын жазып көрсетсе, бұл мәселе жөнінде осы мәнде айтылған т.б. ой-пікірлерге көптеген мысалдар келтіруге болады.

Әдебиет пен фольклордың байланысын арнайы зерттеп жүрген ғалымдар олардың әр түрлі типтерін көрсетіп жүр. Мәселен, ғалым У.Б.Далгат:

1. Тура байланыс (Прямая связь);
2. Қарсы әсер байланысы (оппозиция);
3. Үндес байланыс (Созвучная связь) деп жүйелей қарастырса, ғалым

Д.Н.Медриш бұл байланыстың мынадай белгілерін атап көрсетеді:

1. Фольклорлық стиль (фольклорная стилизация);
2. Интерпретация;
3. Әдебиеттің халықтық мифологияға қайтып оралуы;
4. Сюжеттік байланыс;
5. Стильдік байланыс;
6. Тақырыптық байланыс.

Ал фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов фольклор мен әдебиет арасындағы байланысты төрт типке бөліп, былайша жүйелейді:

1. Генетическая связь (генетикалық байланыс);
2. Оппозиция (оппозициялық немесе қарсы байланыс);
3. Созвучная связь (үндестік байланыс);
4. Обратная связь (кері байланыс).

Ғалым атап көрсеткендей *әдебиеттің фольклормен генетикалық байланысы* жазба әдебиеттің пайда болған кезеңіне тән болып келеді де, бұл кезеңде фольклордың жанрлық түрлері, сюжеті, образдары, тілі молынан пайдаланылады.

Оппозициялық байланыста бірінші кезекке фольклорды игерумен қатар, оны өңдеу мен жаңартуға назар аудару алға шықса, *үндес байланыс* типінде көркем әдебиет өзінің жетілген, көркемдік биік дамуында фольклордан өзі мен уақытына қажетті идеяларды таба отырып халықтық-поэтикалық шығармашылыққа қайта оралады да, өз жетістіктерінің деңгейінде қайта өңдеп, ой елегінен өткізеді. Ал *кері байланыста* әдебиеттен фольклор тарихи нақтылық, психологизм, оқиғалар мен кейіпкерлердің әлеуметтік-таптық мәнін ашу сияқты жақтарын алады. Әдебиет те өз кезегінде фольклордың мазмұнын, тақырыбын, жанрлық түрлерін байытып фольклорлық дәстүрдің дамуына, жаңаруына игі әсерін тигізеді.

С.Қасқабасов бұл байланыстардың жалпылық, типологиялық сипатта болып келетіндігін, әдебиеттің даму деңгейіне, оның уақыт талабының кейбір кезеңдеріндегі міндеттеріне, қаламгердің шығармашылық ой-ниетіне, шеберлігіне байланысты аталған байланыстардың әр қайсысы әр түрлі пішінде шығуы мүмкіндігін айтады.

Орхон ескерткіштері мәтінімен және ол жөнінде айтылған, жазылған пікірлермен танысу барысында жоғарыда айтылған байланыстардың біразының бар екенін көруге болады. Ондай байланыстардың болуының өзіндік заңдылықтары да бар. Көркем әдебиет өкілдерінің, қаламгерлердің көркем туынды жасау әрекетінде, яғни шығармашылық өнерінде оның таным-түсінігіне, тарихи-әлеуметтік жағдайларға орай фольклорлық дәстүрді қолдануының әрқайсысына тән өзіндік ерекшелігі болатыны белгілі.

Көркем әдеби шығармадағы фольклорлық дәстүр көрінісі, көп жағдайда, көркем әдеби туынды жазуда ақын-жазушылардың фольклордағы негізгі идеялар мен сюжеттерінің негізінде шығарма жазуы мен фольклорлық жанрлар мен мотивтерді пайдалануынан, фольклорға тән айшықтарды, яғни тіл байлығын пайдалануынан аңғарылады.

Фольклордың Орхон жазбаларына қатысы жөнінде М.Әуезов, Ә.Марғұландардан бастап әр кездерде жазылған тұжырымды ой-пікірлер бұл мәселені одан әрі тереңдей, жан-жақты зерттеуге жетелейді.

Фольклортанушы ғалым Ә.Қоңыратбаевтың: “көшпелі елдердің халық поэзиясы тайпалық шаруалар ортасында туған. Оның басы – Түрік қағанатының дәуірі”, – деген пікірін, сол сияқты С.Қасқабасовтың: «Орхон-Енисей ескерткішіндегі мәтіндер – VIII-IX ғасырларда хатқа (тасқа) түскен фольклорлық шығармалар деуге толық негіз бар» деген, Р.Бердібайдың: «Орхон жазулары дүниеге келген кезден көп бұрын түрік рулары мен тайпаларында кең дамыған, алуан жанрлы ауыз әдебиеті мұрасы болғанын, сол дәстүрдің “хат жазуға” тиісті дәрежеде әсер еткенін, демек, ауызша жыр, өлең жазба шығарманы нәрлендірген негіздің бірі болғандығы” жөніндегі ойларын, осы мазмұн, сипаттағы Н.Келімбетовтің, Т.Қоңыратбайдың: “Түркі қағанаты дәуірінен жеткен жазба ескерткіштерді сөз еткенде біз олардың тарихи-мәдени сипатымен қатар фольклорлық табиғатын да басты орынға қоямыз. Сол негізде оларды белгілі бір тарихи кезең – VI-VIII ғасырлардағы фольклор шығармаларының тасқа түскен үлгілері ретінде бағалаймыз” деп жазған, т.б. осы сияқты ой-пікірлері, Орхон ескерткіштері кешендеріндегі фольклорлық айғақтар, жазбалардағы мифтік көріністер мен қаһармандық эпосқа тән белгілер, жоқтау үлгілері, шешендік арнау, толғаулардың, ырғақтың, мақал-мәтелдердің қолданылуы бізден осы мәселелердің жазбаларда көрініс табуының себептері мен мән-мазмұнын айқындауды қажет етеді.

Фольклордың басты сипатының бірі синкреттілігі екендігі белгілі. Фольклор синкреттілігін Е.М.Мелетинский идеологиялық және жанрлар синкретизмі деп екі салаға бөліп қарайды.

Фольклортанушы Ш.Ыбырашевтың көрсеткеніндей «Идеологиялық синкретизм ең ежелгі дәуірлерде өнердің наным-сенім, мифтік түсініктерден ажырамай салттық, ритуалдық көзқарастармен байланысты өмір сүруін сипаттайды. Дін пайда болғанға дейін оның ролін мифтің атқарып келуі кездейсоқ емес. Бұл ретте фольклор табиғат пен қоғам туралы түсініктермен бөлінбеген, олармен тұтас жүр. Түркілердің тәңірлік дінінде осының ізі айқын. Ал, жанрлардың синкретизмі поэзияның, жалпы өнердің тегі мен түрлерінің бір-бірінен ажырамай, тұтас жүрген кезеңін қамтиды» [36, Б.60-61].

Эпосты фольклордың бірнеше жанрлық түрлерін, көне наным-сенім, ежелгі түсінік, дүниетанымдарды бойына жинаған көлемді әрі синкретті сипаттағы жанр десек, осы жанрға ұқсастық белгілері мол Орхон ескерткіштерінде де идеологиялық синкретизм көрінісі бар. Түркі қағанаты дәуіріндегі кешендерде, сол кезден жеткен жазба ескерткіштерде ежелгі дәуірдегі түркілердің наным-сенімдері, дүниетанымдары біршама көрініс тапқан. Солардың бірі фольклорлық жанрлардың ең көне түрінің бірінен саналатын – мифтік танымның бейнеленуінен байқалады.

Орхон ескерткіштерінде *мифтік танымдар, мифтік сарындар* да үлкен орын алады.

Кеңес дәуіріндегі көркемөнерге қойылған социалистік реализм талабы, қоғамдық құбылыстарға, тарих пен өнер туындыларына таптық көзқарас тұрғысынан баға беру саясатының ежелгі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің, кейбір фольклорлық жанрлардың тереңдей, түбегейлі зерттелуіне де кері әсерін тигізіп келгені белгілі. Қазақ фольклортануында жинақталып жарық көруі мен зерттелуі кеңжелеп келген жанрлардың бірі қазақ мифтері, мифологиялық туындылар десек, оған да сол құбылыстың, сонымен қатар жинақталмауының да белгілі деңгейде әсері болды. Қазақтың мифтік аңыз-әңгімелерінің бірқатары соңғы кезде ғана жинақталып жарық көруін, соны пікірлердің айтыла бастауын осыған байланысты деп түсінуге болады. Қазақтың көркем жазба әдебиетіндегі мифология мәселесі – мифтік сюжеттер, мифтік құбылулар, олардың жекелеген қаламгерлер шығармаларында қолданылуына назар аудару кейінгі кездері ғана қолға алына бастады.

Адам баласы өзі өмір сүріп отырған ортаны танып-білу жолында анимизм, тотемизм, мифология, монотеистік сияқты түрлі наным-сенімдерді, дүниетанымдарды басынан өткергені белгілі.

Қ.Сартқожаұлы “бөгү” деп атауды ұсынып жүрген, ғылыми әдебиеттерде тәңірлік немесе тәңіршілдік деп жазылып келе жатқан діннің (тангрианство) ежелгі түркілерде қалыптасқанына дейін де оларда ежелгі наным-сенімдердің, таным-түсініктердің болғанына фольклорлық туындылар мен ежелгі жазба ескерткіштер мол деректер береді.

Алғашқы қауымға тән дүниетаным мен діни нанымдардың көрінісі болып саналатын анимизм, тотемизм, магия, сондай-ақ рулық қауымның тұсында қалыптасқан аруаққа табыну белгілері Түркі қағанаты дәуірінің киелі деп саналған кешендерінде, жазбаларында едәуір көрініс тапқан. Орхон жазбаларында көне мифтер таза күйінде болмаса да, көне заманғы мифке тән мифтік сана, уақыт, мифологиялық ұғымдардың іздері сақталған. Мысалы, оларды түркілердің жаратылуы жөніндегі ұғымның берілуінен, көркемдеу тәсілдеріндегі қолданыстарынан байқауға болады.

Миф жанрының басты ерекшелігі олардағы дүниенің “жаратылысы, ненің қалай, қайдан пайда болғандығы, оның себебі мен салдары, қоршаған ортаның сыр-сипаты туралы айтылатын наным-сенімдер, түсініктердің” бейнеленуінен [53, 3-6] байқалады.

С.Қасқабасов эпостың жанр болып қалыптасуында оған тірек болатын қайнар көздерінің бірі ретінде ертегі, өлең, тарихи жырлармен қатар мифті де атап көрсетеді. Енді Орхон ескерткіштеріндегі мифтердің көріністеріне тоқталып көрейік.

С.Қасқабасовтың деректерге сүйеніп айтуынша «Түркі қағанаты тұсындағы мифология бізге толық жетпегендіктен, ол қандай болғанын дәл айтып, сипаттау беру қиын». Дегенмен де Түркі қағанаты кезінде де біршама циклденіп, «мемлекеттің тез ыдырауына байланысты айтарлықтай бір жүйеге түсіп үлгермеген». Ғалымның ой-пікірлеріне ден қойсақ Түркі қағанаты дәуірінде «Ежелгі мифтер мен нанымдар, сюжеттер мен мотивтер бірыңғай идеологиялық сипат алып, қағанды дәріптеу үшін біршама

ішінде батырлық ертегілерде бейнеленген («Ер Төстік», «Күн астындағы Күнікей қыз» т.б.). Ондағы төменгі әлемнің көріністері сол ежелгі замандардағы мифтік сананың сілемдері болса, ортаңғы әлем жер бетінің көріністеріне сәйкес келіп, эпостың бас қаһарманының мекені ортаңғы әлем болып суреттеледі.

Қазақ фольклорында жиі кездесіп қолданылатын әлемнің төрт бұрыштылығы жөніндегі айтылатын сарын Орхон жазбаларында да бар. Ондағы "... Ілгері күнбатыста, оң жақта – күн ортада, кейін – күн батыста, сол жақта – түн ортасында. Соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды" секілді тіркестер де дүниені төрт бұрышты деп есептеген ескі түсініктің көрінісі. Ежелгі мотив бұл жерде Түркілердің мекен еткен жерінің кеңдігін, қағанаттың күш-дәрежесін бейнелеу мақсатын пайдаланылған.

Ертедегі адамдардың дүниені төрт бұрышты деп ойлағаны жөнінде фольклортанушы ғалым С.Қасқабасовтың пікірі төмендегіше болып келеді: «Алғашқы қоғамдағы мифтік ұғым бойынша космос тек жоғарыдан төмен қарай құрылған вертикальді үш әлем түрінде ғана емес, сондай-ақ тегіс жатқан, яғни горизонтальді әлем ретінде де суреттеледі. ...Қазақтың «дүниенің төрт бұрышы» деген сөзі осы мифтік ұғымға мензейді [37, 82-б].

Сол сияқты ғалым Р.Бердібай да ғаламның пайда болуы туралы ұғымның көне дәуірлерден бері халықтың фольклорында, ауыз әдебиетінде, ертегілерде, эпостарда, көрініс тауып келе жатқанын көрсете келіп, түркі халықтарының эпикалық мұраларынан – хақас, бурят, тува (тобалар) халықтарының қаһармандық дастандары мен батырлық ертегілерінен деректер, мысалдар келтіреді. Ғалым: «Қазақ жырлары мен ертегілерінде ұшырайтын “баяғы өткен заманда”, “дүниенің төрт бұрышы” деп келетін тіркестер, сөз жоқ, әлгіндей архаикалық заман түсініктерінің бертінгі кездегі сілемі болып табылады. Мифтік сарын қазақ фольклорында аспан әлемі (космологиялық) аңыздарында көбірек сақталған...», - деп көрсетеді [13, 27-б].

Ежелгі дәуірлерде түркілермен көршілес, аралас-құралас қатар өмір сүрген халықтардың мифтерімен түркі мифтерін салыстыра зерттеу де түркі мифтерінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға септігін тигізетін анық.

Зерттеуші М.Алпамысұлы да әлемнің жаратылысы туралы түркілік мифологиялық түсініктер мен ежелгі қытайлықтардың мифтерінде ұқсастық байқалатындығы, Қытай жазбаларындағы ежелгі түркі мифтері, олар жөнінде Қытай ғалымы Яобаушүнның пікірін, т.б. бірталай маңызды деректерді бере келіп, оның мән-маңызы жөніндегі ойларын ортаға салады.

Түркітанушы ғалым Н.Рахмонов: “Однако, очень силна тенденция отношения к иранским народам мифов о сотворении мира, встречающихся в древнетюркских памятниках”, - дей келіп көне түркі ескерткіштерінде кездесетін әлемнің жаратылысы туралы мифтерді иран халқына байланыстыра айтатын ағымның бар екенін, олардың бұл ойларына дәлел ретінде ирандықтардың Түркі қағанаты территориясына сауда жасау байланыстарымен, сонымен бірге Орта Азия түріктерінің иран тілдес

халықтармен тығыз байланыста болғандықтарын негіз ететіндіктерін айтады [40, Б.5-6]. Манихейліктің Шығыс Түркістан тұрғындарына әсері болғаны белгілі. Манихейлік мазмұндағы көптеген мәтіндер бұл өлкедегі діни ағымдар болғанын дәлелдейді. Әйтсе де әлемнің жаралуы жөніндегі мифтер барлық халықтарда бар екендігін есте ұстауымыз қажет.

Мифтерде ұлттық характер көрініс табатынын ескерсек, түркі мифтерінде де белгілі дәрежеде түркі халықтарының өзіндік ерекшеліктерінің бейнеленуі заңды. Ислам дінінің түркі еліне келуі олардың ежелгі таным-түсініктерінің фольклорлық мұраларында, жазба ескерткіштерінде сақталуына да өзгерістер енгізгені белгілі. Орхон ескерткіштеріндегі, сондай-ақ көрші елдердің фольклорындағы, ежелгі жазбаларындағы деректер фольклортану ғылымында зерттелуі кенжелеп қолға алынған түркілік мифтерді айқындауда мотивтерді салыстыра қарастыру оң нәтижелер береді.

Қазақ мифтерінің бір саласы – адамдардың жаралуы жайлы айтылатын антропогондық мифтер. Фольклордың ертегі, аңыз, әпсана, эпикалық жыр сияқты түрлерінің бәрінде дерлік айрықша орын алатын *гажайып туу мотивінің* де түп-төркіні мифтерден бастау алады.

Бұл мотив әлем халықтарының фольклорында бар. Гажайып туу мотивіне А.Н.Веселовский, В.Я.Пропп сияқты ғалымдар назар аударып, ол жөніндегі пікірлерін жазған болатын. Бұл аталып отырған құбылыстың қазақ фольклорындағы көрінісі С.Қасқабасов, Б.Әзібаева, Ш.Ыбыраев зерттеулерінде қарастырылды.

Эпикалық фольклорлық туындыларда жиі көрініс табатын мотивтердің бірі – кейіпкердің гажайып тууының түрлерін ғалым С.Қасқабасов: «тотем-бабаның баласы, аталар әруағының жәрдемі, мұсылман әулие-әнбислердің, пірлердің көмегі және баланың төтенше жағдайда (әкесі үйде жоқта) тууы» [41, 240-б], - деп топтастыра көрсетеді.

Түркі қағанаты дәуірі жазба ескерткіштерінде тотемизмнің – фольклорлық гажайып туу мотивінің де көрінісі бар. Ол жазбаларда қағандар Тәңірінің қалаулысы, Көкпен жаралды деп көрсетілуінен байқалады. Қағандардың, батырлардың Тәңірден жаралуы туралы ұғым ежелгі түсінік – көкпен, күн нұрынан жаралуы жөніндегі көне танымның бір көрінісі. Бұл жерде ежелгі гажайып туу мотиві қолданылған.

Орхон жазбаларында ел билеушінің ерекше жаралатыны жайындағы ежелгі наным «Тәңір текті, Тәңірден жаралған Түрк Білге қаған. Бұл шақта отырдым» деген түрде айқын бейнеленген. С.Қасқабасов осы сияқты ел билеуші патшалар мен қағандардың жай адамнан тумап, құдайдың күдіретімен ерекше жағдайда туатыны туралы ұғым көптеген халықтардың мифтерінде, тіпті, орта ғасырдағы аңыздар мен шежірелерде де кездесетіндігіне дәйекті мысалдар келтіреді. Ғалым «Бұл – гайыптан туу мотиві ежелгі тотемизмнің өзгерген түрі» дей келіп, бұл құбылыстың қазақтың көркем фольклорында да кездесетіндігіне мысал ретінде Алпамыстың, Қобыландының, Ер Төстіктердің дүниеге келуінің

бейнеленуін, «бұл көне наным өзгертілген, мұсылманданған түрінде де бас қаһарманды дәріптеудің бір амалына айналып кеткенін» жазып көрсетеді.

Түркітанушы ғалымдар В.Бутанаев, С.Ю.Неклюдов, И.В.Пухов, еңбектерінде Саян-Алтай (Хакас, Тува т.б.) ежелгі қаһармандық эпикалық аңыздарында (эпостарында), сондай-ақ олонхолары (эпос) мен “Гэсэрдін” монгол, тибет, бурят, версияларында батырдың көкпен, жоғарғы әлемнен жіберілуі мен оның туганнан соңғы ерлігіне дейін, жер бетіне бейбітшілік пен бақыт орнатқаны, ата-анасының аспан ретінде айтылатындығы жөнінде деректер келтіреді.

Кейіпкерді ерекшелей көрсету үшін ертегі, дастан, әсіресе, батырлық эпоста идеализацияланған, барлық жағынан жетілдірілген кейіпкер – батыр бейнесінің шығу тегі – гажайып туу мотиві жөнінде Ш.Ыбыраев: «Асылында, батыр бейнесінің шығу тегі фольклордағы ілкі ата немесе мәдени қаһарманнан тарайды. ...мифтік санадан басталады. Мифтік дәуірде кейіпкердің гажайып туылатынына сену бар. Ал енді осы мотив мифтің сюжеттік желісін (фабуласын) өзіне мұра етіп алған ертегіде де сақталған» дей келіп, эпос поэтикасының да батырдың керемет тууын қажет ететіндігі, әрі бұл мотив батырдың айрықша жаратылысын, өзгелерге ұқсамайтын дара бітімін куәландыратын шындық ретінде алынатындығын, көптің бірі атқара алмайтын істі тумысынан тотем бабалар, әруақтар, пірлер назарында жүрген батырлар ғана атқара алатындығын, батырдың жаратылысында киелілік бар, ол іске тәңірі, құдайлар араласқан деген түсініктермен орайластығын айтады [36, 230-б].

Қаһарманның ерекше туылысы жайындағы мотив (сюжет), әсіресе көне эпостарда дәстүрлі түрде сақталып, басты қаһарманды дәріптеу, оның ерлігін аша түсу үшін қолданылады, яғни қаһарманның алдағы ерліктерді жасауына дайындығын көрсетуге бағытталған.

Фольклорлық шығармада кейіпкердің туу тарихына мән беріле бейнеленетіндігінің бір көрінісі – Тәңірден, күн нұрынан жарату көне жанрларда да, кейінгі қазақ фольклорында кездесіп отыратын мотив. Мысалы, «Оғыз қаған» эпосындағы кейіпкерлер жаратылысы, Шыңғыс ханның күн нұрынан жаралуы, Едігеннің пері қызынан тууы, т.б. Мұндай мотивтер қаһарманды дәріптеудің ең биік үлгісі – батырдың тууынан олуіне дейінгі өмірін қамтитын классикалық эпостарда да қолданылады. Бұл мотивтің жыр бастамаларында мифологиялық түрде гажайып тууымен басталуын «Ер Едіге» жырынан да көруге болады.

Осы сияқты құбылыс, яғни алғашқы патшаның көкпен келуі, өлгеннен кейін қайтадан көкке (аспанға) кететіні, сондықтан да олардың қабірі белгісіз болатыны туралы дәстүрлі аңыз Тибетте де бар екен.

Тарихшы Ә.Т.Төлеубасев “Ғұндар мемлекеті – түркі мемлекеттігінің бастауы” атты мақаласында: “Ғұндардың патшасын қытай деректері шэниуй деп атайды. Шэниуй деген ұлан байтақтың, кеңдіктің бейнесі... шындығында да, ғұндар шэниуйді “Аспанның перзенті”, “Тәңірдің перзенті” деп атаған”, - деп көрсетеді [42, 262-б].

Күннің нұрлы сәулесінен болашақ батырдың жаралу мотивін ежелгі эпикалық мұралардың бірі болып саналатын “Оғыз қаған” эпосынан да кездестіреміз.

Ғалым Н.Я. Бичурин көне түркілер жөніндегі аңыз-әфсаналарға, көне Қытай жазбаларына сүйене отырып түркі тайпаларының Көк Тәңірге табынып, жақсылықты да, жамандықты да көкпен, яғни аспандан күтетіні туралы жазады.

Ежелгі түркі аңыз-әфсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр-шұғыла жауатыны туралы айтылады. Қазіргі кезде жарық көріп жатқан көптеген тарихи, танымдық еңбектерде жазылып, қоғамдық іс-әрекеттерде көрініс тауып жүргеніндей, “...түріктердің арғы ата-бабасы саналатын сақтар мен ғұндардың Көк Тәңірісіне табынып, көк бөріні тотем тұтқаны, көк түсті киелі санағаны, көк түсті байрақтарын желпілдеткені тарихтан жақсы мәлім” [43, Б. 29-30].

Бұл дәстүр түркі халықтарының қаһармандық жырларында да орын алған. Қазақтың батырлық жырларында халық қамын ойлап, елді жаудан қорғайтын қаһармандар жарық нұрдан жаралған болып келеді. Мысалы, “Қобыланда батыр” жырының бір нұсқасында мынадай жыр жолдары бар. Ондағы:

Шеттен келген дұшпандан
Ел аймаған сақтайтын,
Асыл нұрдан жаралған
Қыдырбай шалдың еркесі
Қара қыпшақ Қобыланды,
Балаңыздың аты бар, -

деген сияқты нұрдан жаралу мотиві де осыған орайлас болып шығады.

Осы құбылыс түркі халықтарының қаһармандық жырларында да бар. Мысалы, қырғыздың “Манас” эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген, ал өзін көкжал бөрі қоршап қорған жүрген қаһарман болып былайша:

Арқасында баланың
Қара көк жалы көрінді:
Қара шағыр қабыланы,

Қапталында шабынды.
Көсеу құйрық көк арыстан,
Оң жағында қабынды.
Нұр төгіліп жолына
Бөрі ойлаған баланың
Манас деп аты табылды, -

деп бейнеленеді.

Кейінгі дәуірлердегі көркем фольклорда «көне сюжеттер мен мотивтер, ескі ұғымдар жаңаша пайымдалып, заман талабына сай жырланып», «Олар енді, негізінен, көркемдік міндет атқарды да, эпосты, бүкіл фольклорды эстетикалық тұрғыдан түрлендірді» [1, 237-б].

Қазақ мифтерінің ең көне түрлерінің бірі – жан-жануарлар туралы мифтер. «Тотемизм – адам, яки ру-тайпа белгілі бір жануардан, өсімдіктен, немесе желден, күн сәулесінен, я болмаса басқа бір ғажайып нәрседен туады деп илану және сол бабасының керемет қасиеттері ұрпағына дариды деп түсіну» [1, 21-б] болса, фольклорда кең көрініс табатын бұл дәстүр түркілердің Түркі қағанаты дәуіріндегі киелі кешендерінен, сол дәуір аңыздарынан, Орхон жазбаларында көкбөріге қатысты жайттардан байқалады. Түркі тайпаларының көне ұғым-түсініктерін көрсететін белгілерінің бірі – *бөрі тотемі* екендігі белгілі. Көкбөрі – түркілердің ежелгі тотемдік мифі.

Аңыздық деректерге қарағанда ежелгі түріктер өздерін көкбөріден тарағанбыз деп түсінген. Ертедегі мифтік ұғымның бір мысалын қазақтың “Ақ қасқыр” ертегісінен де аңғаруға болады. Ежелгі түркілердің өздерін көк бөріден тарататындығы жайындағы ежелгі аңыз-әңгімелерді кезінде тарихшы Н.Я.Бичурин көне Қытай жазбаларынан алып жариялаған.

Осы аңыздардың негізінде туған поэзия тілімен жырланған “Көк бөрі” атты дастаны да болғаны туралы Н.Келімбетов деректер келтіреді. Ғалым “Көк бөрі” дастанындағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан алыс емес екенін ескерте отырып, “осы аңыздар мен тарихи шындықтың арасын ажыратып алу қиын” екендігін жазса, ғалым А.Қыраубайқызы Көкбөрі аңызын “тарихи оқиғалардың елесі” деп көрсетеді. Ғалым келтірген деректерге сүйенсек, “Түрік байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған”. “Бұларды “Ашина” әулеті, яғни “*бөрі тектілер*” деп атап кетіпті. Көк түріктер осы әулеттен өрбіпті. Олар бөрі шегінен мықты, қайсар, батыр болғаны үшін, көрші отырған тайпалар Ашина әулетін – “түрік – түкіюлер” (түркіттер) деп атап кетіпті” [43, 54-б].

Ежелгі түркілердің өздерінің шығу тегін көк бөрімен байланыстыратындығы, қасиетті санайтындығы жөніндегі осы ежелгі түсінігінің ізі Орхон киелі кешендерінде де бейнеленіп көрініс тапқан.

Түркі қағанаты заманына жататын ұстын ескерткіштерде, мысалы, Алғашқы Түркі қағанаты дәуірінде жасалған Бұғыты кешеніндегі «ұстынның бас жағына қасқырды еміп тұрған баланың бедері (барельеф) салынған». Осы сияқты Күлтегін, Білге қаған, Қарабалғасун (Ордубалық) ескерткіштерінде де бөрі бейнесін тас бетіне түсіргенде, басын – қасқырдың басына, денесін – айдаһарға, аяғын – жолбарысқа, иектің астындағы жүнін – арыстанға ұқсатып мифтік түрде бейнелеген [3, 98-б].

Тарихи деректерге қарағанда байырғы түркі заманында бөрінің мүсіні гранит тастан да тұтас ойылып жасалған. Қ.Сартқожаұлының айтуынша “...байырғы түркілердің бала кезіндегі есімінен бөлек лауазымына қатысты атақ-шен де беріліп отырған. Ол тұлға тарихи шежірелер мен әпсаналарда осы атақ-шенімен аталады. Таспар қаған інісі Жұтанды кіші хандыққа котеріп, батыс түркіге жібергенде Бөрі-хан Жұтан деген атақ-лауазым берген. Міне, осылайша байырғы түркілер билеуші бір ғана киетегі болған бөріні ардақ тұтып, Қағанның оққағарынан бастап, Кіші ханға дейін бөрі

атап, мәңгілік елдің аруақтарының рухын сақтап тұратын киелі орынға қойылар ескерткіштің (мәңгітас) басына бөрі бейнесін ойып қалдырып, оны бүкіл бүтін қағанаттың (империяның) киетегіне айналдырған” [32, 98-б]. Егер фольклордың тағы бір сипаты – тұрмыстың бөлшегі, адам тіршілігінің өн бойында қолданылып, әр саласында пайдаланылатын дүние екендігін ескерсек бұл келтірілген деректер де Түркі қағанаты дәуірі фольклоры жөніндегі танымымызды кеңейте түседі.

Ежелгі түркілердің бұл түсінігі олардың Көкбөрі туралы аңыздарымен қатар “Оғыз қаған” сияқты ежелгі дастанында да сақталған. Мысалы, “Оғыз қаған” дастанында Оғыз қаған Үрім қағанға қарсы соғысқа аттанған кезде оның әскерін көктен түскен көк бөрі бастап жүреді. Ол дастанда былайша беріледі: “Шатырларын түсіріп, шөк болып ұйықтап кетті. Таңертең болғанда Оғыз қағанның шатырына күндей бір жарық кірді. Ол жарықтан көк түкті, көк жалды бір еркек бөрі шықты. Осы бөрі Оғыз қағанға сөз беріп тұрып, былай деді:

Ай, ай Оғыз қаған!

Урум үстіне сен аттанар боласың!

Ай, ай Оғыз қаған!

Қызметінде мен жүрер боламын! –

деп айтты. Бұдан соң Оғыз қаған шатырын түргізіп, (жүріп) кетті. (Бір уақытта) қарады, (қараса) әскердің алдын бастап көк түкті, көк жалды, үлкен бір еркек бөрі шауып барады екен. (Оғыз да әскерімен) ол бөрінің артынан соңына түсіп, шаба жөнелді” [44, 72-б].

Сонымен қатар “Оғыз қаған” дастанындағы Оғыздың дүниеге келуі, батырлық бейнесі, оның ерлікке толы жорықтары мен Күлтегін жырынан ортақ ұқсастықтарды аңғаруға болады.

Осы сияқты көріністердің қазақ ауыз әдебиетінде де жиі ұшырасуы кездейсоқ ұқсастық емес, ол сандаған ғасырлық тарихы мен тағдыры тығыз байланысып жатқан түркі тайпалар туыстығының байланыстылығынан туындайтын құбылыстар болып саналады. Бұдан ежелгі түркілердің қасқырды кешендердегі тастан жасалған ескерткіштерде бейнелеуі, көк бөрі туралы аңыздары мен “Оғыз қаған” дастаны арасында, сондай-ақ түркі тектес халықтар мен қазақтың батырлық жырлары, т.б. әдебиет үлгілері арасында дәстүрлі көркемдік байланыстың, сабақтастықтың бар екендігі байқалады.

Орхон жазбаларында түркі әскерінің күштілігін, басымдылығын көрсету үшін жазбагер:

Тәңірі қуат берген соң

Әкем қағанның әскері бөрідей болды,-

деп оларды бөріге теңейді. Әрине, бұл жерде бөрі тотем ретінде бейнеленіп тұрмағаны анық. Қазақта ер жігіттің күшіне, ерлігіне риза болғанында «бөрім», «нарым» деп сүйсініп айтуы мен эпостарда батырдың ерлік іс-әрекетін бөріге теңеуінде жақындық белгілер бар. Осы құбылыс Орхон жазбаларында да сол мәндес болып келеді.

Эпитет пен метафораның хронологиялық жолмен туып, даму процесін қарастырған А.Н.Веселовский мен В.М.Жирмунский пікірлеріне сүйенсек, мифтік ұғымдар кейін келе ауыспалы, астарлы мағынаға ие болып, поэтикалық тілдің құрамына қосылады да әр түрлі көркемдік тәсілдердің – эпитет, теңеу, метафоралардың қызметін атқара бастайды. Түркі қағанаты дәуірінде ежелгі түркілердің көк бөріге байланысты түсінігі – «алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды» [1, 24-б].

Бұл дәстүр кейінгі көркем фольклорда да кеңінен қолданылып отырған. Қазақтың батырлық жырларында да жауға қарсы әскер бастаған батырларды көк бөріге теңей сипаттау кең көрініс тапқан. Мысалы, “Қобыланды батыр” жырында Қобыланды батыр өзінің қарсыласы Шошай хан туралы:

Көк шекпенді көк бөрі –
Қызылбастан хан Шошай, –
дейді. “Алпамыс”, “Қобыланды” жырларындағы:
Қойға тиген қасқырдай
Сойып кетіп барады; (“Қобыланды”)
Қойға тиген бөрідей
Талқандап қуып бөледі, (“Алпамыс”)

деген сияқты бейнелеулер басқа да батырлық жырларда жиі кездеседі. Бұл ұқсастықтарды “Күлтегіндегі” жазбасындағы:

Әкем қағанның қосыны бөрідей
Жаудары қойдай болыпты,-

деген жолдармен салыстыра қарасақ, өзара байланыстың бар екендігі айқындала түседі. Осыған орай бұ құбылысқа қатысты пікірін М.Жолдасбеков: “Ұнамды кейіпкерлерді бөріге теңеу түркі халқы бөріден тараған деген аңыздан шықса керек. Өзінің түп тегі санаған халық бөріні ерекше қасиеттеген. Қасқырбек, Бөрібек, Бөлтірік, Бөрібай тәрізді кісі аттарының өте көп болуы осыдан ” [45, 83-б], - деп білдіреді.

Бұл көркемдік дәстүр қырғыз халқының эпосы “Манаста” да көрініс тапқан. Онда Манастың келбеті мен күш-қайратына:

Көкірегі кең, шалқақ төс,
Жауырыны кең, бекем бел.
Айбаты басым, зәрі күш
Піл мүшелі көрінед.
Жолбарыс мойын, сом білек.
Бөрі құлақ, ер жүрек
Бөлекше түрі бар екен, -

деп сипатталып беріледі.

Сонымен қатар түркі тайпалары ежелден өз туына бөрінің бейнесін тоқып салатын, соғысқа шыққанда атының басына бөрінің бас терісін қаптап алатын болған.

Сүйінбай ақынның өлеңіндегі:
Бөрі басы – ұраным,

Бөрілі менің байрағым..., -

деген жолдар да сол ертеден келе жатқан дәстүрден көрініс береді.

Сол сияқты “Иттің иесі болса, бөрінің Тәңірісі бар” деген мақалдан да қазақ халқының бөріні қасиеттей бағалағанын байқауымызға болады.

Бұл символика (көк түс, көк бөрі) түркілердің ұлттық этнопсихологиясына мықтап сіңіп, халықтық дәстүрге айналған. “Көк түрік”, “көк тәңірі”, “көктің ұлы”, “көк бөрі” сияқты ұғымдар мен туымыздың көк түсті болуының арасында дәстүрлі таным-түсініктердің осылайша сабақтасып жатқанын көруімізге болады.

Орхон ескерткіштерінің фольклорлық жанрлармен байланысының, дәстүр жалғастығының бір қыры олардың *ежелгі аңыз-әңгімелермен* сабақтасығынан да байқалады.

Түркілердің ерлік эпостарының өмірге келуінде тарихи тұлғалар жайындағы аңыздардың ерекше орын алғаны анық. Зерттеушілердің пікірінше сол көне дәуірдің өзінде-ақ қазіргі Қазақстан мен Орта Азия жерінде ғұмыр кешкен тарихи тұлғалар туралы, елдің тәуелсіздігі үшін күрескен, негізгі идеясы ел-жұртын сыртқы жаудан сақтап қалу үшін айқасқан батырлардың ерлік істерін мадақтайтын, халықты ынтымақ, бірлікке үндейтін ғажайып дастандар аз болмаған. Қазақ халқының арғы ата-бабалары болып саналатын түркілердің әлемдік мәдениетке қосқан үлесін кезінде академик Ә.Марғұлан: “Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, фәлсафалық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі бір жарқын дүние” [16, 5-б] деп көрсеткен.

Халқының тәуелсіздігі үшін күрескен ерлердің батырлық, ерліктерін көркем сөзге арқау ету дәстүрінің түркі халықтарында ерте замандардан бастау алатындығына ежелгі сақтар, ғұндар туралы айтылатын қытай, грек сияқты өзге халықтардың ежелгі дәуірлерде хатқа түскен жазбаларындағы Тұмар патшайым (Томирис), Шырақ батыр (Ширақ), Мөде батыр туралы аңыз-әңгімелер мен т.б. деректер де дәлел болады.

Ғұлама ғалым Ә.Марғұлан да кезінде “Түркі, монғол тайпаларының ертегі мен эпосының түп тегі сақ, ғұн, үйсін, қыпшақ, көк түріктер заманынан басталып, X-XVIII ғасырларға дейін үздіксіз дамуда болған” деген пікір білдірген [2, 117-б]. Р.Бердібай, А.Егеубай сияқты ғалымдар да жыр мен аңыздағы ерлік дәстүрінің бастауының сақ, ғұндар дәуірінен саға тартатынын айтады.

Сақ, ғұн дәуірлеріндегі тарихи тұлғалар - Тұмар патшайым (Томирис), Шырақ батыр (Ширақ), Мөде батырлардың елінің тәуелсіздігі үшін жанын құрбан етуге даяр болған ерліктерін баяндайтын аңыз-әңгімелердің де батырлық жырлардың қалыптасып, дамуы мен Орхон жырларына әсері болғанына күмән келтірмейміз.

Ерлікті мадақтайтын ежелгі аңыз-әңгіме, жырлардың Түркі қағанаты дәуірі әдебиетіне әсері, сабақтастығы жөнінде ғалым Н.Келімбетов: “Күлтегін” және “Тонықок” сияқты ғажайып дастандардың ғайыптан, өзінен-өзі өмірге келуі мүмкін емес. Демек, бұл дастандарды жазған Йоллыгтегін өзінен бұрынғы түркі поэзиясының көркем сөз дәстүрін жақсы меңгерген ақын. Басқаша айтсақ, Йоллыгтегін сақтар мен ғұндар дәуірінің “Алып Ер Тұңға”, “Оғыз қаған”, “Аттила”, “Шу”, “Көк бөрі”, “Ергенекон” сияқты дастандарды үлгі тұтқан” [43, 11-б] деген тұжырымды пікір айтады.

Түрік ғалымы Н.С.Банарлы өзінің “Түрік әдебиетінің тарихы” атты зерттеу еңбегінің түрік әдебиетінің исламға дейінгі дәуірін қарастырған бөлімінде «Алып Ер Тұңға», «Шу батыр», «Оғыз қаған», «Атилла», «Көк Түрік», «Көк бөрі» («Bozkurt»), «Ергенекон», т.б. ежелгі аңыз-әңгіме, жыр-дастандардың мазмұндарын келтірген [46, Б.11-39]. Онда ғалым бұл туындылардың біразының жалпы сюжеттік желісі мен жеке үзінділері ғана сақталғанын да ескертеді. Сол сияқты Ниһал Атсыздың «Түрік әдебиеті тарихы» [47, Б.35-75], Шүкрү Елсіннің «Халық әдебиетіне кіріспе» («Halk edebiyatına giriş») [48, Б. 73-98] еңбектерінде де «Алып Ер Тұңға», «Шу батыр», «Ергенекон», «Оғыз қаған» аңыз-әңгіме, жырларының қысқаша мазмұндары берілген. Сақ, ғұндар дәуірінен жеткен аңыз, жыр-дастандардың мәтіндері бізге толық түрінде жетпегендіктен олардың Түркі қағанаты дәуіріндегі әдебиетпен байланыс қырларын толық мәнінде айқындай алмасак та, олардың арасында дәстүр сабақтастығының барын аңғаруымызға болады.

Орта ғасыр ғалымы Махмұт Қашқаридың “Түрік сөздігінде” сөздіктегі сөздердің мағынасын айқындау мақсатында көптеген әртүрлі фольклор үлгілері келтіріледі. Солардың ішінде ежелгі ерлік, жорық жырлары үзінділері, аңыз әңгімелер де бар. Солардың бірі – Шу батырға байланысты аңыз.

Н.Келімбетов “Шу батыр” дастанынан үзінділер аударып, мысалдар келтіре келіп: “Шу батыр” дастаны – қазіргі түркі тектес халықтардың арғы тегі саналатын, көне тарихқа біздің заманымыздың бұрынғы ежелгі дәуірлерден сақ және ғұн тайпаларының шежіресін аңызға айналған тарихи деректер бойынша жыр еткен ерлік эпосы [43, Б.25-27]. ...Сақтар дәуірі ауыз әдебиетінің ғажайып үлгісі болып табылатын Шу батыр жайындағы дастан өзінен кейінгі түркі жазба әдебиетінің қалыптасуына зор әсер етті” [1, 31-б] деген пікір айтады.

Ғалым осы еңбегінде “Шу батыр” дастаны мен Күлтегін жырын салыстыра келіп скі батырдың да (Шу батыр, Күлтегін. А.Қ.) шайқас алдында Көк Тәңірден демеу, күш-қуат, медеу сұрауын, екеуінің де “Аш халықты - тоқ еткенін, аз халықты – көп еткенін” мақтаныш етіп айтатынын, екеуін де оқ отпейтін, қылыш кеспейтін етіп бейнелейтінін, “Шу батыр” дастанында да Орхон жазбаларындағыдай т.б. орта ғасыр жазба әдеби ескерткіштеріндегідей мазмұндас, сарындас кейбір мақал-мәтелдер, қанатты сөздер (“Жау жағадан тартқанда – бөрі етекпен

тартады”, “Көз қорқақ – қол батыр”, “Тіл – тас жарады, тас жармаса бас жарады”, “Сабыр түб – сары алтын”, “Ат жемейтін ащы шөлтің шыққанынан гөрі шықпағаны жақсы. Ал, әке-шешесіне қайырымы жоқ баланың туганынан гөрі тумағаны жақсы”, т.б.) ұшырасып отыратынын, ежелгі түркі тайпаларының сан ғасырлық ауыз әдебиеті мен түркі халықтары жазба әдебиетінің алғашқы үлгілері арасындағы мазмұн, форма, стиль бірлігінің бар екендігі жөніндегі ойларын жазған [43, Б. 32-33].

Осы сияқты ежелгі түркі эпикалық туындыларының бірі – “Ергенекон” дастаны.

Халқымыздың ең қымбатты да ардақ тұтқан қасиеттерінің бірі – ата-бабасының табаны тиген, сүйегі жатқан, кіндік қаны тамған жері, атамекені, туған өлкесі. Киелі мекен санаған туған жерді дұшпанға алдырмау, қызғыштай қорып оған жау аяғын тигізбеу, ол үшін ерлікпен күресіп жанын кию халқымыздың ежелден келе жатқан қымбат дәстүрлерінің бірі. Осы дәстүрді ардақтау халқымыздың фольклорындағы көптеген жанрлық түрлеріне, көркем туындыларына арқау болып отырған. Ғалым А.Қыраубайқызының сөзімен айтсақ: “Қазақ үшін намысына тиетін сөздің ең үлкені – оң жақта әлпештеген қызының жау қолында кетуі, ата-баба моласының аяқ асты болуы, өз елін тастап, басқаның қолтығына кіруі. Бұрынғы қазақтар осы үш нәрседен қатты сақтанған... “Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол” деуі, Абайдың “Өлген мола, туған жер жібермейді”, деуі де содан” [49, 19-б].

Ежелгі түркілердің ата-бабаларының сүйегі жатқан туған өлкесін ерекше құрметтеп, өсіп-өнген жерді қасиетті санап тағзым етіп бас иіп, оны қорғау үшін жан аямай күресу дәстүрінің көрінісін “Ергенекон” дастанынан да көруге болады.

Зерттеушілердің пікірлеріне сүйенсек, түркі халықтарының шығу тегін, түрлі тайпалық топтарға бірігуін, көне кәсібін, өмір сүру салтын аңыз-әфсаналар мен жекелеген тарихи деректер бойынша жыр еткен, бізге толық күйінде жетпеген “Ергенекон” дастаны – ғұндар мемлекеттік бірлестігі ыдырап, Көк Түріктердің алғашқы мемлекеті – Түрік қағанаты құрылған кезеңге дейінгі аралықта 450 жыл ішінде болған оқиғаларды қамтитын, түркі халықтарының ата-тегін түрлі аңыз-әфсаналар бойынша жыр еткен ежелгі түркі фольклоры үлгілерінің бірінен саналады.

Енді “Ергенекон” дастанының сюжеттік желісіне негіз болған аңыз-әпсаналар мен тарихи деректерге тоқталып көрейік. Ол жөнінде ғалым Н.Келімбетов мынадай ойлар айтады: “Бізге қытай, иран, грек тарихшылары арқылы жеткен аңыз бойынша, ғұндар өз жауларынан жеңіліп, халқы түгел дерлік қырылып, жалғыз бір бала аман қалыпты. Жау әскері оны өлтіруге қимай шөбі шүйгін бір көл жағасына тастап кетіпті. Баланы Көркем көл (Ыстық көл) маңайында жүрген бір бөрі асырайды. Аңшылар соңынан түсе берген соң әлгі бөрі баланы алып, Алтай тауына қарай кетіп қалады.

Бөрінің баланы асырап алған жері Ергенекон деп аталады” [43, 58-б].

Түркілердің ата-тегі туралы айтылатын бұл әфсана жөнінде академик Ә.Марғұлан мынадай ойлар айтқан екен: “Ең таңсығы Ергенекон алабы, жан-жағын биік таулар қоршап алған кең алқап, қандай жау болса да таудан асып түсе алмайтын мықты бекініс, іші толған байлық, шөбі, суы орасан көп. Бөрінің қаншығы осы арада бекініп, баладан он ұл көтереді. Соның бірі ғұн ұрпағы – Ашина. Түрік қағанатын бірінші рет басқарған ғұн ұрпағы Шене (бөрі) — ақылды, кемеңгер, ойшыл кісі болған, Тоныкөкке ұқсас. Өзінің ерекшелігін білдіру үшін ордасының қақпасына бөрі басты сурет салынған ту байлатып қойған” [2, 8-б] дей келіп ғалым бұл дастанда айтылатын дәуір оқиғаларының тарихи шындығы жайында да: “...біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын – Қытай өкіметі ғұндарға қарсы жойқын соғыс ашып, алты жүз жыл өткенде оларды қиратып бітірген. Бостандықты жақсы көретін ғұндар Алтай тауының, Жетісудың төңірегіне жиналып, суармалы егін егіп, тау-кен жұмысымен шұғылданады..., 350 жыл өткен соң ғұндардың қалғандары жаңадан көтеріліп, VI ғасырдың орта кезінде Түрік қағанатын құрады. Түріктердің бұрынғы аталары Күнбатыс теңізінің жоғарғы жағында тұратын. Олар ғұндардың бір ұлы тайпасы еді” [2, 8-б], - деп тарихи негіздерінен деректер келтіреді.

Бұл дастанда Ергенекон елінің әміршісі, алып батыры Бөрте Шене (бөрі) Орхон жазбасындағы Білге қағанша қарамағындағы халқына:

- Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ержүрек оғландары (ұландары) мен әулеті! Менің айтар сөзімді пайымда, жақсылап ұғып ал! Біздің ата-бабаларымызға қадым замандардан бері осы Ергенекон жері құтты мекен болған. Арада көп жылдар өтті. Көк Тәңірі бізді қолдап, өстік, өндік, көбейдік. Бұл үшін киелі Ергенекон жеріне бәріміз бас иіп, тағзым етейік. ...Табғаштарды жерімізден қуып шығарайық. Сөйтіп, кек қайтарайық, жер қайтарайық! - деп үндеу – сөз айтады:

Одан әрі қарай дастанда Бөрте Шене сөзін күллі халықтың қалай қолдағаны, алыс сапарға әзірлік, биік таулардан көштің шыға алмай тұйыққа тірелгені, сонда бір темірші ұстаның жетпіс түйе терісінен үлкен көрік жасағаны, сол арқылы темір тау бөктеріне көмір жағып, ақыры тауды ерітіп салынған жолмен керуеннің өткені, туған жерге жеткені, төрт жүз жылдан кейін табғаштардан кек қайтарғаны, “Түрік қағанаты” атты мемлекет құрғаны жырланады [43, Б.56-57].

Бұл дастан (аңыз) мен Орхон ескерткіштерінде кездесетін ортақ ұқсастық, сабақтастық ретінде олардағы Көк Тәңірін, көк бөріні құрмет тұтуының көрініс табуын, сонымен қатар өсіп-өнген жерді қасиетті санау, ол үшін жан аямай күресу, қорғау жөніндегі негізгі ойлары, көркемдеу тәсілдеріндегі арнау сөз үлгілерінің кездесулерін, т.б. ерекшеліктерді айтуымызға болады.

Осы дәстүр, яғни туған жерді қасиетті де киелі мекен ретінде құрметтеу белгісі Орхон ескерткіштерінде де қасиетті қонысы – Өтүкен туралы айтылып, кеңінен көрініс табады. Енді осы айтылған мәселелердің Орхон ескерткіштері жазбаларындағы көріністерінен мысалдар келтірейік.

Орхон өзені бойында Күлтегін кешенін орнатқан жердегі ұстын таста Білге қағанның: “Бұрын да қасиетті, киелі жер еді, енді міне, оның үстіне киесі асқақтады” деген сөзі қашалып жазылған.

Сол сияқты «Күлтегін» жазбасында да:

О, қасиетті Өтүкен қойнауының халқы, бардың.
Біресе ілгері шаптың,
Біресе кері шаптың,
Барған жерден не пайда таптың? [50, 117-б].

Өтүкен қойнауында отырса,
(онда) елде мұң жоқ [45, 44-б]

Өтүкен қойнауының нағыз иесі жоқ еді,
Бірақ ел тұтатын жер осы
Өтүкен қойнауы еді [45, 44-б].

Өтүкен жерінде отырып
(Қазынаға) керуен жіберсең,
Еш мұның жоқ.
Өтүкен қойнауында отырсаң,
Мәңгі елдігінді сақтайсың сен,
Онда түркі халқы тоқ [45, 45-б].

Түркі халқы Өтүкен жеріне
Келді дегенді,
Мен өзім – Тоныкөк
Өтүкен жеріне енді дегенді есітіп,
Түстік халықтар, батыстық, терістік,
Шығыстық халықтар келді [50, 132-б].
Тағы да сол «Тоныкөк» жазбасында:
Тәңірі Ұмай, қасиетті жер-су
Жеңіс берген екен,
Көп (екен) деп неге қашамыз,
Азбыз деп неге қорқамыз.
Неге басындырамыз? [50, 138-б]

деген жолдар құлпытасқа ойылып жазылған.

Міне, жазбаларда осылайша бейнеленгеніндей ежелгі түркілерді олардың сенімінде Тәңірімен қатар Қасиетті жер-су (Өтүкен) да демеп отырады. Орхон жазбаларында осылайша мәңгі тасқа қашалып жазылған сөздеріндегідей түркілердің Өтүкенді құтты мекен, киелі жер ретінде құрметтейтіні, сонымен қатар ежелгі таным-түсініктерінің ізі де көрініс тапқан.

Хандық дәуірдегі Асан қайғының халыққа жайлы мекен, жақсы қоныс іздеуі туралы әпсана мен қазақ халқының шұрайлы өлке – Жиделі-Байсынды армандап іздеуінде ежелгі түркілердің Өтүкен туралы ой-

толғам, танымдарымен астасып жатқандығын байқауға болады. Бұл құбылыс “Алпамыс батыр” жырында Жиделі-Байсын суреттерін бейнелеуінен де аңғарылады. Жырда Жиделі Байсын былайша мадақтай:

Байсын деген өзені,
Жиделі байтақ қаласы.
Жаз – жайлауға, қыс – қыстауға,
Жер еді артық саясы...
Байбөрі деген бай шықты,
Тоқсан мың екен қарасы.
Мұрындық, нокта тимеген,
Түйешілер мінбеген
Сексен мың екен маясы.
Шұрқырап жатқан бір жылқы,
Есебі жоқ көп жылқы
Жиделі-Байсын даласы

деп бейнеленеді.

Кейінгі дәуірлерде халық мәңгі алаңсыз мекендейтін шөбі шүйгін жер, жау аяғы жетпейтін қоныс, адамы жүзге келмей өлмейтін мекен іздеу Қорқыттың Жерұйықты, Асан қайғының Жиделі Байсынды іздеуіне, халықтың арманы көрініс тапқан аңыз-эпсаналарына ұласқан. Елдің мәңгілігін сақтау, тәуелсіздік аңсары ел мен жер үшін күрескен ерлерін ардақтаған ерлік, қаһармандық жырларында да дәстүрлі жалғастығын тапты.

Ежелгі түркілердің ұғым-түсінігі бойынша Тәңірі мен Ұмай ана түркілерді айрықша жаратқандықтан, ол ешқашан да ешкімге құл мен күн болмауға тиіс деп саналған. Сол сенім мен мақсат жолында жан аямас ерліктерін көрсетіп, сол ерліктерін “Күлтегін”, “Тонықок”, “Құла Шор”, “Тариат”, Талас, Орхон, Селенгі ескерткіштерінде “мәңгі тасқа” жазған.

Құнарлы жердің ғана нәрлі өнім, жеміс беретіні сияқты кейінгі дәуірлерде өркен жайып дамыған ұланғайыр жырларымыздың бастау көздері болып саналатын көркем сөз үлгілерінің жоғарыда аталғандарынан да көп болғанына шүбә келтірмейміз.

Ежелгі мифтер, сақ, ғұн дәуірлеріндегі ежелгі түркі аңыз, дастандарындағы басты идеялар мен сарындар, көркемдік тәсілдер эпикалық дәстүрдің кейінгі дәуірлерде орнығуы мен дамуына, Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының тууына, жазба әдебиетіне де үлгі болғаны анық. Олардағы ізгі идеялар мен таным-түсініктер, көркем бейнелеулер тәсілдерінің кейбір үлгілері Орхон жырларында, кейінгі дәуірлердегі қазақтың қаһармандық жырларында да дәстүр жалғастығымен сабақтасты.

Орхон жырлары және қаһармандық эпос

Түркі қағанаты дәуірінде жазылған Орхон ескерткіштерінің ішіндегі “Білге қаған”, “Күлтегін”, “Тонықок” жырларының қаһармандық жырларға

жақындығы, эпикалық жыр дәстүрінде жазылған мұра санатына қосатын ойлар кейінгі кездегі зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде молырақ көрініс тауып келеді. Зерттеуші ғалымдардың көбісі бұл ескерткіштерді (алдыңғы тарауда айтылғандай) фольклорлық дәстүр аясында жазылған туындылар, эпостық жырға жақын деп таниды. Бұл сипаттағы зерттеулердегі ой-пікірлер Орхон жазба ескерткіштерінің жазба әдебиеті дәстүрінен гөрі, фольклорлық дәстүр негізінде таңбаланған тарихи-әдеби мұралар екендігіне көз жеткізе түскендей болады.

Жанрлық жақындығы тұрғысынан Орхон жазба ескерткіштерін қазақтың батырлық жырларымен салыстыра қарасақ, олардағы мотивтер – негізгі идеялар бірлігімен қатар, бас кейіпкердің айрықша идеялизациялануы, дәріптелуі, батыр мен тұлпар образының қатар келуі, батырдың алғашқы ерлік жасап көзге түсуі, қайталаулардың жиі ұшырасуы, сондай-ақ, шешендік сөз, арнау, толғау, жоқтау, мақал-мәтелдер сияқты фольклор жанрларының эпикалық туында бойында кездесуі, сонымен қатар эпикалық баяндаулардың ортақтығы, ежелгі таным-түсініктердің аралас жүруі, т.б. сол сияқты белгі, құбылыстардың ортақтығы байқалады. Олардағы эпикалық дәстүр көріністеріне назар аударып, салыстырулар жасау әдебиетіміздің сан ғасырлық қалыптасу, даму жолындағы идеялық, көркемдік ізденістердің қырларын аша түсері анық.

Эпостық дәстүрі ерекше дамыған қазақ халқының фольклорлық мұрасы мен Орхон ескерткіштерін салыстыра зерттеу мәселесін жалпы әдеби процесімізден бөліп қарауға болмайды. Ғалым М.Жолдасбеков атап көрсеткендей халқымыздың тарихи өткенінен, рухани өсуінен мол мағлұмат беретін шығарманы терең зерттей түссек, онда бұл шығармалар эпикалық мәдениетіміздің көп сырларын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар «...эпостарымыздың жасалу процесін, оған қоса ғасырлар құрдымынан бүгінге дейін үзілмей жалғасып келе жатқан жанды дәстүрді дәлелдей алатын боламыз. Қазақтың ұшан-теңіз эпикалық жыр дәстүрінің қайнар бұлағын, оның сарқылмас көзін ендігі жерде біз солардан іздеуге тиіспіз» [45, Б. 72-73].

Дәуірлер сүзгісінен, көркемсөз зергерлерінің өңдеу, жетілдіруінен, халқымыздың ой саралау, талғам, қабылдаулардан өтіп дәстүрлі жалғастығын тауып біздің дәуірімізге жеткен фольклорлық туындыларымыздың үлкен бір саласы – қаһармандық (батырлық) жырлар.

Батырлық эпостар мен Орхон жырларындағы ортақ белгіледің жиі кездесуі олардың өзара байланысының болу себептерін айқындауды қажет етеді, яғни олардың шығу тегіне, тарихи, әлеуметтік негіздеріне назар аударуға жетелейді. Олардың арасындағы ортақ ұқсастықтар болуының себебі мен сырларын алдымен олардың шығу төркінімен орайластыра іздестіру қажет.

Өмірден өткен ерлерді құрметтеу, елдің бірлігі мен тыныштығын, тәуелсіздігін, адамгершілік қасиеттерді ардақ тұту идеялары, әсіресе, батырлық жырлар мен жоқтау жырларда кеңінен көрініс табады.

Қазақтың қаһармандық эпостары сандаған ғасырлардың жемісі екендігі белгілі. Енді осы жырлардың пайда болуы жөнінде бұрынды-соңды айтылған пікірлерге назар аударып көрейік.

Батырлық жырлардың шығу тегі, олардың ежелгі жазба ескерткіштермен арасындағы дәстүр сабақтасты, өзара ұқсастығы мен байланысын сөз еткенде, бұл мәселелерге назар аударып, ол жөнінде біршама қалам тартқан Ә.Марғұлан, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбеков, Р.Бердібай, Ш.Ыбыраев, Н.Келімбетов, Т.Қоңыратбай, т.б. сол сияқты ғалымдардың айтқан ой-пікірлерін ескеруге тиіспіз.

Ә.Марғұланның пікіріне қарағанда, қазақтың қаһармандық жырларының шығу тегі сақ, ғұн, үйсін, қаңлы заманынан басталып, қандай ерлік жырлары жырланса да, оларға болған тарихи оқиға, тарихи фактілер арқау болған. Ғалым Т.Қоңыратбай атап көрсеткендей «Эпос – тарих жаңғырығы, ел естелігінің жарқын бір көрінісі» [91, 56-б] болып табылады.

Түркі халықтарында эпикалық дәстүрдің біздің жыл санауымыздан әлдеқайда бұрын болғаны жөнінде айтқан академик Ә.Марғұланның: «Сахарадағы эпикалық жырдың өркендеп тарауы сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірінен басталады. Бұл біздің дәуірімізге дейінгі V ғасыр» деген пікірі, сол сияқты Р.Бердібайдың: «Моденің кезеңі ғұн тарихында ерлік жырын шығарудың бір жарқын дәуірі» деген ойлары түркілік эпостардың бастауларын түркі тектес халықтардың ежелгі тарихымен орайластыра қарастыруға жетелейді.

Ең ежелгі замандарда қалыптасқан, ежелгі таным-түсініктер молынан сақталған көне эпостардың кейінгі дәуірлердегі эпикалық дәстүрге, әсіресе, батырлық жырларға тигізген әсер, ықпалы аз болмағандығы анық. Бұл мәселе ғалымдар Р.Бердібай мен Ш.Ыбыраев еңбектерінде арнайы қарастырылып жүр. Р.Бердібай атап көрсеткендей архаикалық эпостың дәстүрі уақыт өте келе қапшалық өзгерістерге ұшырайтынын, қаһармандық идеал мен адамдардың тарихи түсінігіне орай көне эпос оқиғалары жаңа сипаттарға көшетінін, мұнда бір кезеңнің емес, тарихи түрлі дәуірдің наным-сенімі, түсінігі көрініс беретін полистадиялық сипатын, түрлі тарихи дәуірлердің ұғым өлшемдері қатарласа келуін, эпоста әр заманның шындығы елес беретінін анықтау да күрделі мәселе болып саналады.

Түркітанушы белгілі ғалым Ш.Ыбыраев жазып көрсеткендей «Қаһармандық эпос өзіне дейінгі көне эпостың бай эпикалық тәжірибесін, жалпы ауыз әдебиетінің ең көркем тәсілдерін, жеткен биігін өз бойына сіңіру арқылы қалыптасты» [36, 75-б]. Қоғамдағы, адамдар өміріндегі өзгерістер эпостық шығармаларға да жаңа талаптар қоя бастайды. Олар елдің еркіндігі, халықтың мүддесі мен бірлігі үшін жүргізілген күресті жаңа дәуірдің түсінігіне лайықты бейнелеуге тиіс болды. Солай бола тұрса да көне эпостың кейбір белгілері кейінгі эпостарда толық болмағанымен белгілі бір дәрежеде сақталған.

Эпос елдің өткен тарихын дәлме-дәл көрсетуді емес, жаңара, толыса отырып, сол өткен дәуірлердегі халықтың ерлік рухын қайта тірілтуді көздейді. Ол жөнінде Б.Н.Путилов: «Героический эпос классического типа

возникает путем преобразования, переработки и развития традиций архаической эпикой, которая, "умерая" в эпосе героическом, оставляет свои многочисленные следы. Классический эпос "наследует" архаическую, эпическую сюжетику, трансформируя ее в соответствии с новыми идеалами и новыми принципами историзма" [51, 60-б], - дейді.

Ең ежелгі эпостарда тотемдік алғашқы ата-бабалар маңызды роль атқарса, батырлық жырларда Бабай Түкті Шашты Әзиз, Қыдыр, Ғайып Ерен Қырық Шілтен, кәміл пірлер, Арыстанбаб, т.б. көмекке келеді. Орхон жырларында Тәңірі, Ұмай ана, Жер, Су жәрдем беріп отырады. Бұлар – әр дәуірлердегі таным-түсінік, діни көзқарастардың әсерінен өзгерістерге ұшыраған архаикалық дәуірлерден бері келе жатқан көне бейне – жебеушілер (покрывитель).

Зерттеуші ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, эпостың көркемдік дәстүрі, жанрлық белгісі рулық қоғамда қалыптасқан, әрі қаһарманды бейнелеудің көркемдік тәсілі де сол кезде-ақ берік орнығады. Ал онан бергі заманда эпос жалпы халықтық мазмұнға ауысқанда сол бұрынғы дәстүрге тікелей арқа сүйейді. Сөйтіп онда көпқабаттылық қалыптасады. Ежелгі жазба ескерткіштердегі сияқты фольклорлық туындылардағы табиғат күшіне жан бітіріп, оны тірі адамдай ойлатып, сөйлетіп қою да сол мифпен – тотемдік, анимистикалық ұғымдармен байланысты болған түсініктер.

Көне эпостарда, әдетте, әйелдердің барлық мәселеде жетекші роль атқаратындығын айта келіп, Ш.Ыбыраев «Қиыр Шығыс халықтары жырларында қаһарманды ерлікке баулитын, садақ, жебе жасап беретін, бақсылықты үйрететін – оның апайы, не болмаса қарындасы» болатыны туралы жазады және бұл тақырыптың елеулі орын алатынын, бұл мазмұндағы сюжеттердің кең таралуы анаеркі (матриархат) дәуірінің көрінісі екендігін айтады [36, Б.68-69].

Көне эпостағы әйел бейнесінің батырлық жырлардағы әйелдер мен Орхон жазба ескерткіштеріндегі Ұмай ана бейнесіне де белгілі дәрежеде қатысы бар екендігі, олардың кейбір белгілері сақталып, сапалық өзгеріске ұшырағаны байқалады. Оның өзінде де эпос сюжетінен басты орын алмай, екінші кезекке ысырылғанына қазақтың батырлық жырларындағы әйелдер бейнесі мен Ұмай ана бейнесі дәлел бола алады.

Батырлық жырлардағы әйелдердің болашақты болжауы, батырға үнемі қамқор болуы («Қобыланды» жырында Құртқаның батырға ат таңдап беруі, алдағы жорықтардың немен аяқталып, Қобыландының қашан және қандай жағдайда еліне оралатындығын болжауы, т.б. сол сияқты), Түркі қағанаты дәуіріндегі Ұмай ананың ерекше күш иесі, түркілердің, батырлардың қамқоршысы, желеп-жебеуші болып қолдап, қорғап жүруі сол көне эпостардағы әйелдер бейнесінің кейінгі жіктелген, ұзақ дамудың нәтижесінен өткен түрі десек болады.

Қаһармандық жырлардың шағын жанрлардан бастау алып эпикалық туындыға айналатындығы жөніндегі пікірді кезінде М.Әуезов те айтқан екен. Ғалым: «Халық арасында әлде бір батырдың қоштасуы және соны

жоқтауға байланысты таралған өлең-жырды алғашқыда бір ақын жинап, басын құрауы, сөйтіп тұңғыш эпостық дастанның тууына негіз қалауы ықтимал” [52, 35-б] дейді. Шындығында да түркілерде, әсіресе, қазақ халқында еліне еңбегі сіңген, белгілі адамдар қайтыс болғанда оған жоқтау шығарып, елеулі істерін есте сақтап ерліктерін аңыз етіп айтып жүру дәстүрінің ерекше сақталғандығын еске алсақ, эпикалық поэзия дәстүрінде де оның ізін қалдырмауы мүмкін емес. Ғұлама қаламгер осы құбылысты, яғни батырлық жырлардың шығу тегіне қатысты осы мәселені айқын аңғарған.

Осы мазмұндағы ой Н.Келімбетов зерттеуінде былайша сабақтасады: «Ежелгі түркі жұртында қалың қол бастап, халқын сыртқы жаудан қорғаған дарабоз батырлары қайтыс болғанда бүкіл ел болып күңіреніп, аза тұтқан, жүрек тебірентерліктей қасіретті жырлар айтатын дәстүрі болған. Бір адамның қайғысы бүкіл елдің қайғысына айналған. Сол арқылы ел қорғаудың киелі, қасиетті іс екені күллі қауымға жария етілген» дей келіп, ғалым Алып «Ер Тоңа» дастанының негізі оны жоқтаудан ірге тартатыны жөніндегі пікірлерін айтады [53, 99-б].

Қазақ эпосының тууы жайындағы академик Қ.Жұмалиевтің пікірін еске алсақ: “Қай елдің эпосы болмасын, белгілі бір тарихи оқиғаның ізін баса туганға ұқсайды және ол бір күн не бір жылдың ғана жемісі емес, халықтың басынан өткізген талай заман, талай ғасыр, талай тартыстардың нәтижесі... Қазақтың осы күнгі ұзақ эпостарының бастамалары ерте замандағы патриархалдық рулық құрылыс кезінде: үйсін, қаңлы, қоңырат, керей, қыпшақ замандарында әр рудың өз істерін ерлікке айналдырып жыр еткен қысқа көлемді жырлар жатуы, кейін олар ұмытылса да есте сақталынып қалған аңыздардың негізінде ұзақ жыр, поэмалардың туу мүмкін” [54, 25-б] деп көрсетеді ғалым.

Белгілі ғалым Х.Сүйіншәлиев те осы мазмұнда ой түйіп: “Көне түркі елі соғыста ерлікпен қаза тапқан батырларына арнап жоқтау, жыр шығаруды ерте заманнан бастап дәстүрге, ғадетке айналдырған ғой, міне осы дәстүрлері бойынша олар тарихи дәуірдің әрбір кезеңдерінде тамаша эпос шығарып, қалдырған” [23, 35-б], - дейді.

Осы сипаттағы пікірлер халқымыздың фольклоры мен әдебиеті тарихын зерттеген Е.Ысмайлов, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин сияқты т.б. көрнекті ғалымдарымыздың еңбектерінде де көрініс тапқан болатын. Қаһармандық жырларды ғалым М.Мырзахмет айтқандай «...тарихтың қазақ халқының елін, жерін қорғау жолындағы арпалыстың дем берер рухани қажеттілігі тудырды. Батырлар жыры – бір күннің, бір уақыттың жемісі емес, туган халқымыздың сан ғасыр бойы елі үшін, жері үшін алысқан қанды күресінің тәуелсіздік туын аңсаған рухының жемісі» [40, 20-б] болып саналады.

Байырғы мифтерден, батырлық ертегілерден, жоқтау, қоштасу сияқты ежелгі жанрлардан бастау алған батырлық жырлар өзінің эпостық туындығы айналу жолында көптеген шығармашылық процестерді бастан өткерді, яғни фольклортанушы ғалым Ш.Ыбыраевтің тұжырымдай жазып

көрсеткендей: «Қаһармандық эпос өзіне дейінгі көне эпостың бай эпикалық тәжірибесін, жалпы ауыз әдебиетінің ең көркем тәсілдерін, жеткен биігін өз бойына сіңіру арқылы қалыптасты».

Бұл келтірілген пікірлер қазақтың қаһармандық эпостарының сонау ежелгі сақ, ғұн дәуірлерінен негіз алып, тарихи жағдайларға орай қалыптасып, дамыған, дәстүрлі жанрлардың өңделіп, толықтырылып әр қырынан жетілдірілген жаңа пішіндегі көріністері деп айтуымызға толық негіз болады.

Жоғарыдағы келтірілген пікірлердің ежелгі жазбалардың ішінде көрнектілерінен саналатын Орхон ескерткіштеріне де қатысы бар. Тек қана Күлтегін ғана емес сол сияқты белгілі қоғам қайраткерлері, батырлары қайтыс болғанда оларды Түркі қағанаты дәуірі сөз шеберлерінің де көне дәуірлерден қалыптасқан дәстүр бойынша жоқтап, олардың еліне еткен қажырлы іс, еңбектерін, ерлікке толы батырлық жорықтарын жыр еткеніне күмән келтіре алмаймыз.

Қазақ ғалымдарының көбісі “Білге қаған”, “Күлтегін” жырларын қазақ фольклорындағы қаһармандық эпос жанрларының көне үлгісі ретінде де бағалайды.

Екі мың жылдан аса тарихы бар эпикалық дәстүрдің осы уақыт аралығында эпикалық үлгіде жазылған көркем әдеби сипаттағы Орхон жырлары сияқты туындыларда да ізін қалдыруы табиғи заңды құбылыс. Түркі халықтарында эпикалық дәстүрдің ежелгі дәуірлердің өзінде-ақ болғандығына осы Орхон ескерткіштеріндегі эпикалық үрдіс те дәлел болады.

Орхон ескерткіштерінде халық тарихының көптеген құнды деректері де, халықтың сол кездегі ұғым нанымның, салт-дәстүрінің көріністері де, шежірелік сипат, ежелгі әдебиет белгілері, фольклорлық мотивтер де мол.

Орхон жырларының ауызша түрде пайда болуы туралы айтқан ғалымдардың болжамды ой-пікірлері ол жазбаларды VI-VIII ғасырлардағы фольклор шығармаларының тасқа түскен үлгілері ретінде де қарастыруымызға жетелейді. Әрине, олардың бәрі фольклорлық қалпын сақтай бермегендігі анық. Жазып отырған әрбір қаламгердің өзіндік шығармашылық ерекшелігінің сақтауы заңды. Дегенімен бұл жазбаларда кездесетін түрлі көркемдік жүйелердің кейінгі эпикалық дәстүрге арқау болғаны да ешбір күмән тудырмайды.

Халықтың ел қорғау жолында өмірін қиған аяулы батырының қазасына арналған, олардың тіршіліктегі істеген ерліктерін жыр еткен ежелгі жоқтау өлеңінен бастау алып эпикалық туындыға айналу құбылысы Күлтегін жырында да көрініс тапқан. Ғалымдар М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбековтердің жазғандарындай, Орхон жырларының кейбір үлгілерінің кезінде ел ішінде кеңінен жайылған ұзақ жыр нұсқалары болуы мүмкін.

Бұл жерде ескеретін бір жайт бар. Қазіргідей емес, ойды түрлі материалдарға толықтай жазбаша түсірудің мүмкіндігі шектеулі кезінде, әрі жазуды түсіретін материалдың ерекшелігіне баланысты Орхон

жырларының толық түрде жазбаға түспеуі де әбден мүмкін. М.Жолдасбеков көрсеткендей “соншалықты қырғын жасап, қырғидай тиіп жүрген Күлтегіннің айқас үстіндегі сұсты кейпін, қайтпас қаһарын, үрдіс қимылдарын бір ғана жолға сыйғызу мүмкін бе?” [45, 243-б].

Осы орайда, сонымен қатар “Егер мұндай ескерткіштер қара тастан ойылып, қашалып тұрып жасалса, сол жырлардың ауызша айтылып, таралған әрі бұдан да толық нұсқасы болмауы мүмкін бе?” деген Мұхтар Әуезовтің сөзін де [52, 94-б] еске алуымыз керек.

Осы сияқты ойды кезінде ғалым Ә.Қоңыратбаев та: «Күлтегін жырын Иолыг тегін ғана емес, тайпа аңыздары жырласа да ғажап емес» дей келіп, қағандар жанында қобызшы, айтушылар ұстағандығы, көшпелілердің халық поэзиясы тайпалық шаруалар орасында туғандығы, оның басы – Түрік қағанатының дәуірі деген пікірлер айтқан екен [55, 78-б].

Қазақтың бірнеше күн қатарынан жырлайтын эпостарымен салыстырғанда көлемі едәуір аз көрінетін тасқа жазылған бұл жырлардағы ықшам жолдар бергі эпостарымыздағы майдан көріністерін, жеңілген халықтың басына туған ауыр күндерді көз алдымызға елестетеді. Жырдағы:

Күлтегін Байырқылық ақ айғырына мініп
Шабуылға ұмтылды,
Бір ерін оққа ұшырды,
Екі ерін найзаға ілді.
Сол шабуылда байырқылық ақ айғырдың белі мерткіті.
Қырғыз қағанын өлтірдік,
Елін алдық,

деген жолдарда көптеген оқиғалардың жинақтай баяндалып берілуі осы ойымызға дәлел болады.

Орхон ескерткіштері мен қазақтың батырлық жырларының мазмұны мен пішінінде (форма) ортақ дәстүрлі элементтер аз емес. Олардың идеясы мен тақырыбынан, қаһармандар образдарының жасалу ерекшелігінен, сондай-ақ композициясы мен стилінен, поэтикалық көріністерінен де дәстүрлі ортақ қолданыстардың бар екендігін көруімізге болады.

Батырлық жырлардағы басты қаһармандар елдің бірлігі үшін, ыдыраушылығына қарсы күреседі. Бұл – тұрақты мотив. Ғалым Р.Бердібай көрсеткендей “Қаһармандық эпостың ең басты белгілерінің бірі – ...Сырт жаулардан елдің азаттығын, бүтіндігін қорғау, осы мақсат жолында қандай қаһарлы дұшпанға да қарсы өз жұртының тәуелсіздігі үшін ересен ерліктер көрсету батырлық эпос атаулының жетекші идеясы болып табылады”.

Орхон жазба ескерткіштері мен қазақтың батырлық жырларын бір-біріне жақындастырып туыстастыратын басты белгілердің бірі осы – идея бірлігі.

Орхон жазбаларының да негізгі идеясы – қазақтың қаһармандық жырларындағыдай өз елін, жерін шет басқыншылардан, сыртқы жаулардан қорғау, елдің тәуелсіздігі үшін күреске үндеу, елді бірлікке шақыру, ата-

баба дәстүрін сақтау, қара бастың қамы емес, халықтың мұрат-мақсаты үшін күрескен, ел қорғаған батырларды ардақтау болып саналады.

Түркі қағанаты дәуірі туындыларынан сол дәуір жазбагерлерінің өзінен бұрынғы фольклор үлгілерін шеберлікпен пайдалана білгендігі байқалады. Осылайша сан ғасырлар бойы ауызша айтылып келген фольклорлық жанр үлгілері жазба әдебиетте өзінің идеялық, көркемдік жалғастығын тапқан.

Орхон жазбалары мен батырлық жырлардың арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығына көңіл аударған ғалым М.Жолдасбеков: “Осы уақытқа дейін қазақ эпосының тууы жайындағы қорытындылар тұспалдап қана айтылып келсе, Тоныкөк, Күлтегінге арналған жырлардың зерттелуімен байланысты, бұл мәселені нақты дәлелдермен топшылауға мүмкіндік алатын боламыз” [45, 73-б] дей келіп, Орхон жырларын қазақ эпостарының кейбір үлгілерімен салыстырады.

Ғалым “Алпамыс” эпосының Түркі қағанаты дәуіріне жалғас шыққандығына жырдағы:

... Тақтай тастың бетінде
Жазылған таста хат жатыр.
Іші толған тамаша
Талай-талай кен жатыр.
Түсінбеген түсінсін,
Болмаған мұнда сөз жатыр

деген жолдарды дәлел ретінде келтіре отырып, бұл жолдарды эпостың шығу төркінін анықтауға септігін тигізетін құнды материал ретінде қарайды. Сонымен қатар ғалым “Қобыланды”, “Алпамыс” эпостарында жеке рулар мен Алпамыстың, Қобыландының және басқа да бірді-екілі басты кейіпкерлердің атауы, есімі ғана сақталғандығы болмаса, ондағы суреттелген оқиға халықтың бертіндегі басынан кешкен дәуірлік кезеңдеріне, оқиғаларына сәйкес бүтіндей өзгеріп кеткендігін” айта келіп, «Алпамыстың» ең алғашқы нұсқасында тастағы жазудың мазмұны толық болған деу керек, амал не, ғасырлар өткен сайын ол жазулар ұмтытылып осы күндері “сол жазулардың ішінде” не бір болмаған сөз бар еді” деген тәрізді елесі ғана қалған. ...Жылдар өткен сайын ауызекі таралатын жырлар әр жыраудың тұсында өзгеріске ұшырай береді” [45, Б.82-83] деп жазады. Ғалымның пікірінше “қазақ халқындағы бай жыр дәстүрінің негізі сол Орхон ескерткіштерінде қаланған”.

Қаһармандық жырлар мен Орхон жазбаларын жақындастыра түсетін белгінің тағы бірі – тақырып бірлігі.

Орхон жазба ескерткіштеріндегі эпикалық дәстүрге Түркі қағанатының тарихындағы елеулі, маңызды оқиғалардың, Елтеріс қаған, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк сияқты тарихи тұлғалардың арқау болғаны анық. Иолыгтегін мен Тоныкөк жазған елін егемендік пен азаттыққа, ерлік пен бірлікке үндейтін бұл жазбаларда бұдан сандаған ғасыр бұрын Түркі мемлекетінде болған сан қилы ерлікке толы оқиғаларынан беретін

деректер мол. Бұл жазба мұраларда батырлардың ерлік істерімен қатар олардың өміріне қатысты тарихи мәліметтер де қамтылып отырады.

Әйтсе де, олардағы басты негізгі ерекшелік – тұлғалардың өмір жолдарын олардың ерлік жорықтарымен байланыстыра баяндауында.

Батырлық жырлар мен Орхон жазбалары арасындағы дәстүрлі байланыстарды *мотивтер арқылы айқындауға болады*. Эпос белгілі бір мотивтерді өзінің идеялық мұратына орай бағындырып пайдаланады. Кейбір жағдайларда ескі мотивтер шығарманың мақсатын күшейте түсу үшін пайдаланылып отырған. Батырлық жырларда замана, қоғамдық көзқарастың өзгеруіне байланысты байырғы мотивтер, эпизодтар жаңаша көмкеріліп қолданылады.

Қазақтың батырлық жырлары мен Орхон жазбаларындағы ортақ мотивтердің бірі батырлардың туысынан, өмірге келуінің бейнеленуінен де көрінеді. Қазақ эпостарында көне дәуірден елс беретін эпизодтар, мотивтер, сюжеттік өрістер сақталып отыратындығы жөніндегі ой-пікірлер М.Әуезов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Р.Бердібай, Ш.Ыбыраев, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектерінде көрсетілген.

Бұл дәстүрлілік белгі жөнінде кезінде М.Әуезов: “Қиял батыры бет алды туылмайды. ...оның туысы басқа болу керек. Жаратылысында жай адамның шығысынан бөлек бір көмескілік, жаттық болуға тиісті. Туысын жасырын сыр билеген өзгешелік болу керек”, - деген пікір айтады [96, 57-б]. Қаһармандық жырлардағы бұл эпостық дәстүр – болашақ батырлардың дүниеге келуі, ата-тегін мадақтау, бұрынғы батырлар өнегесін айту, гибрат етуден байқалады.

Мысалы, қаһармандық шығармаларда кейіпкердің туу тарихына ерекше мән беріледі. Батырды дүниеге әкелген де, атын қойған да, желеп-жебейтін тәңірі, киелі иесі – тотем-бабалар, әруақтар, әулиелер, пірлері болып бейнеленеді. Олар жалғыз жүрген батырдың ісіне араласып, батырды әрқашан желеп-жебеп отырады.

Батырлық жыр бастамасының бір ерекшелігі батырдың жай адамның бірі ғана емес екендігін дәлелдеу үшін оның туылысын ерекше етіп, шыққан тегін мықты етіп көрсетілуі болса, бұл құбылыс Орхон ескерткіштерінде де сақталған. Оларда Білге қаған, Күлтегіндердің ата-бабалары Бумын, Істемі, Елтерістердің жаратылысына, яғни Тәңірінің қалауымен туылғанына, олардың ел үшін атқарған іс-әрекеттерін баяндағанда тәңірінің қолдауымен жеңістерге жетіп отыратынына назар аударылады. Ел билеуші қағанды, батырды Тәңірінің жіберуімен болған дегенге саятын ой берік көрініс тауып отырады. Мұндай ұғым Күлтегін жазуында:

Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбіге қатынды,
Тәңір төбесіне ұстап
Жоғары көтерген екен [50, 113-б]

деп берілсе, «Мойын-Чор» жазбасында «Күн, күл болған менің халқыма Тәңірі – Жер қуат берді. (Оларды) сонда жеңдім» деген түрде көрініс тапқан [56, 202-б].

Бұл жөнінде ғалым Ш.Ыбыраев: «Тәңір қолдағандықтан қаған да, батыр да, түркі халқы да жеңіске жетіп отыруы – Орхон, Енисей жазбаларының тұрақты мотиві. Демек қағанның тәңірлік жаратылысы алдымен өзіміздің байырғы төл тарихымыздан мықтап орын алған дүниетаным болып шықты», - деп көрсетеді [36, 232-б].

Қазақтың батырлық эпостарында ислам дінінің әсері едәуір көрініс тапқандығы белгілі. Ежелгі тәңірі түсінігі қазақ эпостарының тілінде құдай, пірлер, т.б. деп аталады. Мысалы, батырлар қиын жағдайға тап болғанда батырлардың тууына себепкер болған Бабай Түкті Шапты Әзиз, Қыдыр, Ғайып Ерэн Қырық Шілтен, кәміл пірлер, Арыстанбаб, т.б. оларға жәрдем береді. Бұл жерде ежелгі архаикалық дәуірлерден бері келе жатқан көне бейне жебеушілердің ислам дінінің келуіне байланысты өзгеріске ұшырағанын, олардың атқаратын қызметінің сақталғанын көреміз.

«Негізгі кейіпкердің тууы, ғажайып өсуі, қасиетті күштер желеп-жебеп жүруі сияқты эпизодтардың эпикалық сюжетке маңызды роль атқаруы көне эпосқа да, батырлық жырларға да тән» [36, 76-б] болса, бұл Орхон ескерткіштерінде кейіпкерлердің Тәңіріне сиынуынан көрінеді. Екеуіне ортақ құбылыс – батырға дем берушілердің болуы. Батырлық жырлардағы батырдың іс-әрекетінде оны дүниеге келтірген киелі күш – тәңірі, әруақтар, пірлер, желеп-жебеуші әулиелердің араласуы ежелгі түркілер танымынан бастау алып, осылайша мотивке айналған деуімізге болады. Көне жазба ескерткіштер мен эпостардағы байқалған бұл процестердің тамыры түркі мифтерімен тікелей байланысты.

Бұдан шығатын қорытынды – бұл құбылыс эпостық жырлардың қатарында есте жоқ ескі заманның да, ислам діні енгеннен кейінгі дәуірлердің де шындығы аралас-құралас жүргенін аңғартады. Қоғам дамуындағы өзгерістер, тіршіліктің жаңа мүдделері жырдағы дәстүрлі құбылыстардың оқиғалық жүйесіне де өз жаңалығын қосып, құбылып отыратындығын көрсетеді. Әйтсе де, ежелгі дәстүрлі мотив сақталып отырған. Оның сақталып отыруының тағы бір себебі эпосты тыңдаушылардың батырға, оның тууы мен қалай өскендігіне, өміріне қатысты т.б. мәліметтерді білуге деген ықыласы да болса керек. Осы мәселенің эпостағы ғұмырнамалық тұтастануды туғызуға алып келу мүмкіндігі жөнінде айта келіп С.Қасқабасов: “Тыңдаушылардың осындай ықыласын білген жыршылар, сөз жоқ, бар мүмкіндігінше, олардың талабына жауап беруге тырысқан. Бұл мақсатын жүзеге асыру үшін олар фольклор поэтикасының бар қуатын, ол аз болса көне мифология, ескі нанымдарды пайдаланған, оған қоса дайын тұрған сюжеттерді, мотивтерді, көркем құралдарды қолданған, сойтіп батырдың өмірін бір жүйеге түсіріп, әдемілеп, әсірелеп, жыр шумақтарымен баяндап берген. Соның нәтижесінде жыр – батырдың жай өмірбаяны емес, ол туралы поэзиялық ғұмырнама болып шыққан”, - деп көрсетеді [41, 22-б]. Бұдан батырлық

жырлар мен Күлтегін жыры авторларының да осы дәстүрлі тәсілді ұстанғаны байқалады.

Батырлық жырлар мен Орхон жазбаларындағы тағы бір ортақ дәстүр сабақтастығы олардың аяқталуынан да көрінеді. Елінің тәуелсіздігі үшін күрескен батыр сыртқы жауға қарсы аттанып, сандаған қиындықтарды басынан өткізіп ақыры елге жеңіспен оралады. Осы ерекшелікті те олардың арасындағы дәстүр жалғастының басты белгісінің бірі ретінде қарастыруға болады.

Эпикалық жырлардағы типологиялық ұқсастықтар ең әуелі олардағы сюжеттер мен мотивтер арқылы көрінеді.

Осы жерде мотив ұғымына тоқтала кетсек, ғалымдар мотивті белгілі бір сарынның, сюжеттік сарындардың қайталанып келуі деп қарайды.

Ғалым А.Ісімақова «ұқсас сюжеттік сарындарды өз дәуірінен, нақтылы шығармалардағы көркемдік шешімнен, ұлттық әдеби процестен бөліп алып, жеке қарастыру ұтымды бола бермейтінін, көптеген әдеби мотивтер мифологиямен бірге адамзат мәдениетінің рухани қазынасына келіп қосылғанын» [31, 143-б] айтады.

Фольклортанушы ғалым Ш.Ыбырасвтың пікіріне сүйенсек, «Мотив – сюжет аясында өзінше дербестігі бар, оқиғасы іштей тұжырымдалып жинақталған бүтіннің бөлшегі, яғни толып жатқан оқиғалар тізбегінен құралатын сюжеттің жекелеген қиындысы. ...мотивтің қызметі бүтіннің бөлшегі ғана болумен шектелмей, ол – оқиғаларды, ситуацияларды белгілі бір тәртіппен қиоластыруға қатысатын сюжеттің ең төменгі жинақтаушы және оқиғаларды ұйымдастырушы бөлігі, ғылыми ой-тұжырымның нәтижесінде пайда болған категория емес, реалды этнографиялық негізі бар көркемдік ойлаудың бөлшегі» болып табылады. Мағынасы жағынан бір-біріне сәйкес келетін мотивтердің баяндалу тәсілі, формасы әр эпоста әр басқа болуымен қатар, кейбір мотивтердің мағынасы бір-бірінен алшақ болғанымен, сюжеттегі атқаратын қызметі бойынша бірыңғай болуы ықтималдығын айтады ғалым [36, Б. 245-251].

Ғалым Б.Н.Путилов мотивтерді семантикалық қызметі мен типіне қарай мотив-ситуация, мотив-сөз (мотив-речь) және мотив-әрекет (мотив-действие) жіктейді [57, 141-б]. Ш.Ыбырасвтың пікірінше бұл мотивтер сюжет құрайтын мотивтер ретінде оқиғалар тізбегінің негізгі жүгін арқалайды да, мотивтің мотив-суреттеу (мотив-описание) және мотив-мінездеме (мотив-характеристика) сияқты түрлері сюжеттің өрбу кезеңдерімен тікелей байланысып жатпағанымен, олардың қызметі әлеуметтік фон, жағдай мен орта көрінісін көптеп әдіптеуімен, декорациялық қызметімен ерекшеленеді. Ғалымның көрсетуінше кейбір семантикалық мағынасы жағынан ұқсас мотивтер дәуірі және жанры жағынан бір-біріне сәйкес емес шығармаларда, мысалы, миф, ертегі, коне эпос, батырлық жыр, лиро-эпос, т.б. кездеседі. Әйтсе де мотивтердің сюжетке қарай көркемделуі, нақтылы орнектелуі әр түрлі жанрда, әр шығармада бірдей бола бермейді. Яғни, мотивті «кез-келген сюжеттің, тақырып пен идеяның, кеңірек алсақ жанрдың өлшем-пішініне, мақсатына

іксемдеп қолдануға таптырмайтын даяр шағын типтік оқиға» [36, Б. 244-245] ретінде де қарастыруымызға болады екен.

Н.Келімбетов қазақтың эпикалық дастандарының, батырлық жырларының бастауларын тек Түркі қағанат дәуірінен ғана емес, одан да ертеректе дүниеге келген көркем сөз үлгілерімен байланыстыра қарайды. Ғалым: “Біздің жыл санауымыздан бұрынғы ғұндар дәуірінде өмірге келген түрлі аңыз-әфсаналар, мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары, лирикалық өлеңдер және батырлық эпосы әлі күнге дейін толық зерттеле қойылған жоқ”, - дей келіп, “...біздің заманымыздан бұрынғы III-I ғасырларда, яғни ғұндар империясының мейлінше күшейіп тұрған дәуірінде айтыла бастаған ежелгі түркі тайпаларының батырлық жырлары толық сақталмай, бүгінгі күнге қысқа-қысқа үзінді күйінде немесе қысқаша сюжеті ғана жеткенін” айтса, осы мәселеге орай С.Қасқабасов: «Сақтар мен ғұндар кезінде туындаған фольклорлық сюжеттер мен мотивтер кейінгі замандарда да жалғасын тауып, жаңаша әңгімеленетін болған, сөйтіп, ескі сюжеттер негізінде соны шығармалар дүниеге келіп отырған және мұндай туындыларда бұрынғыға ұқсас немесе жаңадан қалыптасқан тақырыптар мен сарындар баяндалып отырған», - дей келіп, оның Түркі қағанаты дәуіріндегі әдебиетте де жалғастық тауып ұласқанын айтады [1, 319-б].

Орхон жазуларының танылуының алғашқы кезеңдерінен-ақ олардың мазмұны мен сюжеті зерттеушілердің назарында болып келді. Бұның өзінің бұл жазбалар тарихи еңбек пе әлде көркем туынды ма деген мәселеге қатысты жақтары да болды.

Фольклорлық мұралар мен ежелгі әдеби туындыларды салыстыра отырып, олардың өзара байланыстарын, бір-біріне әсерін айқындау арқылы біз көне түркі ескерткіштері мен қазақтың өзіндік төл әдебиеті арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығының үзілмей жалғасып келе жатқанын ғылыми негізде дәлелдей аламыз.

Орхон жазбаларын жалпы атпен ерлік жырларына жатқызуға болғанымен олардың әрқайсысының өздеріне тән ерекшеліктері бар. Бірінде үндеу сипаты молырақ көрінсе, енді бірінде жоқтауға тән белгілер көрініс табады. Олардың көбісінен, батырлық жырлардың шығу төркіні жөнінде М.Әуезовтің көрсеткеніндей – жоқтаумен байланыстылығы айқын аңғарылып тұрады.

Көркем әдебиеттің заманына орай өзіндік қалыптасқан әдеби дәстүрі, жанрлық ерекшеліктері болатыны әдебиет тарихынан белгілі. Осы сияқты Орхон жазбалары да өз заманының белгілі бір әдеби талаптарына, сол дәуірдің әдеби дәстүріне орай жазылғандықтан композициялық құрылысының да өзіндік ерекшеліктері бар

«Күлтегін», «Білге қаған» жырларының жанрлық, көркемдік сипаты жағынан эпостық, батырлық жырлар жақындығы жөнінде айтылған ой-пікірлерге жоғарыда біршама тоқталдық. Зерттеуші ғалымдардың Орхон жазбаларының фольклорлық шығармаларға жақындығы жөніндегі ойлары

енді олардың фольклорлық туындылар сюжетіне қатыстылығын, сабақтастық байланысын өзара салыстыра қарастыруға жетелейді.

Жалпылай алғанда Орхон жазбаларының сюжеттеріне тән ортақ белгі - түркі тайпаларының өзара тартысына, түрлі қақтығыстарына құрылумен, тайпа тарихымен қатар батырдың өмір жолына негізделуінде. Енді осы мәселеге тоқталып көрелік.

Фольклорлық көлемді сюжетті жанрларға – ертегілер мен аңыздарға, эпостарға тән басты белгілердің бірі оларда дәстүрлі қалыптасқан тұрақты формулалардың болуы десек, солардың бірі олардың бастамаларынан көрініс береді. Эпикалық жырлар әдетте оқиғаның өтетін орны мен уақытын, негізгі қаһарманның өмірге келуін бейнелеуінен басталатыны белгілі, яғни шығармадағы айтылатын оқиғалардың уақыты мен ортасы жөнінде дерек беру эпикалық жанрлар бастамаларына тән құбылыс болып саналады. Бастамалар дәстүрі формулаларды қалыптастырады да, олар эпикалық туындылардың көркемдік қасиетін ашып тұрады.

Эпикалық шығармалардағы осындай бастамалар семантикалық қызмет атқаратын композициялық тәсіл болып есептелінеді. Қаһармандық эпостардағы бастама, негізінде, қаһарманның өмір сүрген мекені мен іс-әрекетін көрсетуге қызмет етеді.

Әдетте эпостардың бастамаларында эпикалық уақыт пен мекенге қатысты қысқаша болса да көркем сипаттама беріледі. Оған мысалдарды қазақтың белгілі “Қобыланды”, “Алпамыс”, т.б. с.с. қаһармандық жырларынан, түркі халықтарының эпостарынан да көптеп келтіруге болады.

Ежелгі аңыз, дастандар, қаһармандық жырлар бастамалары мен Орхон жазбалары бастамаларында да ортақ белгі, ұқсастықтар бар.

Қазақтың батырлық жыры бастамасында «бұрынғы өткен заман» бейнесіне тоқталу, айрықша бір дәуір етіп көрсету, ерекше мән беру, сонымен қатар белгілі бір рудың (қыпшақ, қоңырат, т.б.) өкіліне жататын батырдың ата-аналарын, олардың байлықтарын жырлау, болашақ батырлардың ата-тегін мадақтау, бұрынғы батырлар өнегесін айту, ғибрат ету – кең таралған мотивтердің бірі, эпостық дәстүр болып саналады.

Бұл құбылыс мысалы, «Алпамыс батыр» жырының С.Мұқанов жариялаған нұсқасында:

Бұрынғы өткен заманда,
Дін мұсылман аманда
Жиделі Байсын жерінде,
Қоңырат деген елінде
Байбөрі деген бар екен,
Байбөрі малға бай екен,
Төрт түлігі сай екен, -

деп берілсе, Майкөт, Сұлтанбек жыршылар жырлаған нұсқада:

Бұрынғы өткен заманда,
Біздерге қалған хабарда...
Байсын деген озені,

Жиделі байтақ қаласы.
Жаз жайлауға қыс – қыстау
Жер еді артық сағасы.
...Байбөрі деген бай шықты
Тоқсан мың екен қорасы.
Атадан жалғыз ер еді,
Еңіреген ердің бірі еді, -

деп жырланады. Сол сияқты Әбдірайым Байтұрсынов нұсқасында аздаған өзгеріспен былайша айтылады:

Бұрынғы өткен заманда,
Дін мұсылман аманда,
Жиделі Байсын жерінде,
Қоңырат деген елінде
Байбөрі деген болыпты.
Кедейліктен бай болып
Төрт түлікке толықты...

Ал «Қобыланды батыр» жырының бастамасы былайша:

Кешегі өткен заманда,
Қарақыпшақ Қобыланды –
Атасы мұның Тоқтарбай,
Халықтан асқан болды бай.
Байлығында есеп жоқ.
...Тоқтарбайдың дәулеті –
Ішкені мас, жеген тоқ,
Бай-кедейдің көңілі жай.
Қыс қыстауы Қараспан,
Қараспан көкке таласқан.
Ат үйірінен адасқан,
Қалың қыпшақ тізіліп,
Қонса қоныс жарасқан -

деп беріледі.

Осы дәстүрдің қазақтың батырлық жырларындағы көрінісіне т.б. да жырлардан көптеген мысалдар келтіруге болар еді.

Қазақ эпостарының мәтін құрылымының ортақ және өзіндік ерекше сипатының бірі болып саналатын осы жыр бастамалары, басқа да түркі халықтарының эпостарына да тән. Мысалы, өзбектердің “Көроғлы” циклындағы “Интизор” эпосының бастамасы мынадай жолдармен:

Чамбил Чамбил булганда,
Чамбилга Гуругли бек булганда,
Чамбилга одам тулганда...[58, 7-б] –

деп басталады.

Осы сияқты Хакастың “Алтин Ариг” эпосындағы бастамада эпикалық уақыт пен эпикалық мекен былайша көрсетіледі:

Когда земля создавалась
Тогда же звезда рождались, говорят:

На (всем) белом свете

Народ начинал жить [59, 250-б].

Батырлық жырлардағы осы мотив – поэтикалық бастама Орхон жырларында да мекен мен эпикалық уақытты бейнелеуден басталады. «Білге қаған» мен «Күлтегін» жазба ескерткіштерінің бастамалары мазмұны жағынан бір-біріне өте ұқсас, жақын. Бұл құбылыс мысалы, «Күлтегін» жырында:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстінде ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, иелік еткен.
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бейбіт еткен,
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген...
Білге қағандар екен,
Алып қағандар екен,
Әміршілері де білге болған екен,
Алып болған екен.
Бектері де, халқы да сенімді екен.
Сол үшін де елін сонша
(ұзақ) билеген екен.
Ел ұстап заң жасаған... - [50, 110-б].

деген түрде көрінсе, осы баяндау «Білге қаған» жазбасында да қайталанып беріледі. Бұл бастамадағы жазбагердің өткен заман бейнесіне тоқталып, оған мән беріп ерекше бір дәуір етіп көрсетуінен, батырдың ата-тегін мадақтауынан, олардың түркілерді біріктіріп ел еткен ерлік істерін өнеге етіп айту, ғибрат етуінен эпостық жырларда кең таралған дәстүрлі мотивтің қолданысын көреміз.

Сол сияқты «Мойын Шор» ескерткіші де «Тәңірде болмыш...» деп осындай тәсілмен басталады. Өткен заманды, ата-бабалар уақытын айрықша етіп көрсету «Онгин» жазбасы мәтінінде: «Ата-бабамыз Ямы қаған төрт бұрыштағылармен ұғысты (ынтымақтасты), жықты, таратты, басты» деп қысқаша түрде берілсе, осы дәстүрлі бастаманы «Бұғыты» мәтінінің мазмұнынан да байқауға болады.

«Білге қаған» мен «Күлтегін», «Мойын Шор», «Онгин» жазба ескерткіштерінің бастамаларының мазмұны жағынан бір-біріне ұқсастықтары бола тұрса да, біршама айырмашылықтары да бар. Мысалы, «Күлтегін», «Білге қаған», «Мойын Шор» жазбалары бастамасында аңыздық эпикалық сарын байқалады. Эпикалық уақыт негізі етіп мифология алынып, жазба авторлары түркілердің ерте кездердегі тарихын айтпақ болғанда тарихи оқиғаларға мифтік түсініктерді енгізеді. Бұл

жағдайда тарихи оқиғалар мен мифологиялық түсініктер бірін-бірі толықтырады. Бұндай эпикалық формула қызметін атқаратын бастама жолдардан көне түркілердің әлем мен адамның жаратылуы туралы мифтік ұғым-түсініктері байқалады.

Қазақтың батырлық жырлары мен ежелгі жазбалардың бастамасында айтылатын батырлардың туысында, өмірге келуінде де дәстүрлілік белгілері бар. Ол болашақ батырдың туылуының жырлардағы дәстүрлілігі жөнінде кезінде М.Әуезов: "...толық жақсылар", сол замандағы түсінік бойынша "әшейін жабайы адам туысынан... басқа болу керек. Жаратылысында жай адамның шығысынан бөлек бір көмескілік, жаттық болуға тиіс. Туысын жасырын сыр билеген өзгешелік болу керек. Олардың жаратылысына табиғат, әулие, пері сияқтылар араласу керек", - деген пікір айтқан екен "Әдебиет тарихы" атты еңбегінің "Батырлар әңгімесі" деген тарауында [60, Б. 56-57.]

Осы сияқты Орхон жазбалары бастамаларында ел билеуші қағанды, батырды ерекше жаралған, Тәңірінің жіберуімен болған дегенге саятын ой көрініс тауып отырады. Қазақтың батырлық жырлары да тәңірге сиынудан басталып, жырларда батырларды олардың дүниеге келуіне себепкер болған әулие-әнбиелер желеп-жебеп жүрсе, Орхон жырларында да оларды жаратушы тәңіріне үлкен назар аударылады. Тәңірі түркілерді жаратумен қатар олардың елдігін сақтауға, батырлардың жеңіске жетуіне дем беріп отыратындығы жиі айтылады. Осыған орай "Тәңірден өтінді", Тәңірге жалбарынды", "Тәңірі жарылқағандықтан" деген сөз тіркестері Түркі қағанаты дәуірі жазбаларында жиі қайталанып келіп отырады.

Бұл салыстырулар Орхон жазба ескерткіштер мен эпостардағы байқалған бұл процестердің шығу тегі түркі мифтерімен байланысты екендігін көрсетеді.

Орхон жазба ескерткіштерінің бастамаларынан көптеген ортақ белгілермен қатар кейбір өзіндік ерекшеліктерді де байқауға болады. Мысалы, «Тоныкөк» жырының бастамасы тәңірді еске алудан емес, "Мен өзім білге Тоныкөк табғаш елінде тәрбиелендім..." деп өзі туралы деректер беруден, өзі туралы баяндаудан, өзін бейнелеуден басталады. Осыған орай Н.Рахмонов: «Тоныкөк» пен «Құла Шор» ескерткіштері бірден-ақ басынан бастап Тоныкөк пен Құла Шорға байланысты оқиғаларды айғудан басталады, сондықтан да бұл ескерткіштерді мемуарлық жанр элементтері бар шығарма ретінде қарастыруға болады» деген пікір білдіреді [101, 5-б].

Эпикалық шығармалардың аяқталуында да дәстүрлі формулалар болатыны белгілі. Қалыптасқан дәстүр бойынша, әдетте қаһармандық жырлар батырдың жауын жеңіп, елге тыныштық, бейбітшілік орнатуымен аяқталады. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырында Қобыландының жорықта жүргенін пайдаланып, Алшағыр оның елін шауып алады. Батырдың қалмақтан елді азат етіп, қорлық пен зорлықтан құтқарып, тозып кеткен елге берекені қайта дарытқаны:

Қалың қыпшақ жағалай
Қараспан тауға қоныпты.

Кемшілік көріп кәсірден
...Бұрынғыдан екі есе
Бақ дәулетке жолықты.
Қалмақтан алған көп олжа
Бөліп берді еліне,
Пақыр, кедей кеміне,
Кедейі байға теңеліп,
Риза болды бәрі де
Қобыланды сынды еріне,

деп жырланады.

Тағы бір мысал – «Алпамыс батыр» жырынан: Алпамыс батыр елінде болмаған кезде Қоңырат елі ыдырап, тозып кетеді. Небір қиыншылықтарды көріп, ұзақ сапардан Алпамыс батыр еліне оралғанда: Ұлтан құлы бек болған, бабасы – жалшы, әкесі – құл, анасы мен қарындасы күң болған, ұлы Жәдігер – додаға, жесірі саудаға түскен жағдайдың үстінен түседі. Алпамыстың ел-жұртына бұрынғыша бейбіт күндерді қайта орнатқаны жырда:

Жиылған халық жылады,
Тозып кеткен ел-жұртын
Тегіс жиып алады.
Тентегі мен телісін
Түзетіп жөнге салады,

деп бейнеленеді. Жырдың аяқталуындағы елге бейбітшілік орнататын осындай жағдай қаһармандық жырлардың барлығына тән сарын болып саналады.

Осы құбылысты, яғни батырлық жырдың аяқталуында қалыптасқан осы дәстүрлі бейнелеулерді Орхон жазбаларынан да кездестіреміз. Оған мысал ретінде Білге Қағанға арналған тас жазудағы: «Тәңірі жарылқағаны үшін, [мен де] өзімнің отырған иелігіме төрт бұрыштағы (тараптағы) халықты құрап ұйымдастырдым, [ел етіп] жараттым. Төрт тараптағы халықты бейбіт қылдым. Басы барды жүгіндіріп, тізеліні бүктірдім. Жоғарыда Тәңірі, төменде Жер жарылқағандығы үшін көз, көріп құлақ естімеген халықтарымды ілгері – күншығысқа, сыртқа – түн ортасына дейін қоныстандырдым. ...Елімді мұңсыз қылдым. Жоғарыда Тәңірдің күдіретімен осылайша болды» дейтін жолдарды (Қ.Сартқожаұлының аудармасынан) [3, Б.201-207] келтіруге болады.

Бұл құбылысты «Күлтегін» жырындағы Білге қағанның:

Сөйтіп тәңірі жарылқады.
Өлімші халықты тірілттім.
Жалаңаш халықты тонды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым,
Төрт бұрыштағы халықты
Бәрін бейбіт қылдым,

Тату қылдым,
Бәрі маған бағынды,

дейтін арнау-үндеу сөзінен, сол сияқты «Тоныкөк» жырының соңындағы:

Бүкіл түркі халқына
Қарулы жау келтірмедім,
Атты әскер жолатпадым.
Елтеріс қаған жауламаса,
Оған еріп мен жауламасам,
Елім, халқым жойылар еді.
Оның әрекетінің нәтижесінде,
Менің әрекетімнің нәтижесінде,
Еліміз қайта ел болды,
Халқымыз қайта халық болды -

деп келетін жыр жолдарынан да көреміз.

Түркілердің алып, білге қағандары мен батырлары бір кездері әйелі – күң, ері – құл болып, тозып кеткен халықты ата-мекеніне қайта жинап қоныстандырады. Солардың ерліктерінің арқасында түркі халқының «кедейі бай, азы көп, құлы құлды, күң күнді болып» [50, Б. 116-117], ешкімге кіріптар болмайтын бейбіт өмір орнатқаны Орхон жазбаларындағы жырлардың соңында осылайша беріледі. Фольклорлық эпикалық туындылар мен Орхон жазбаларының бастамалары мен аяқталуындағы ұқсастықтардың болуы бұл ежелгі жазбалардың да фольклор дәстүріне сүйене отырып жазылғандығына дәлел болады.

Фольклор сюжетінің тұрақтылығымен ерекшеленетіндігі белгілі. Зерттеушілердің эпикалық туындылардың поэтикасы мен типологиясын қарастыруда алдымен сюжетке жүгінуі – сюжеттің көркем шығарманың негізгі өзегі, көп қырлы болуынан.

«Сюжеттің жалпы сырт көрінісі, оқиғалардың орналасу тәртібі мен қаңқасы /схемасы/ тұрақты ұлттаралық белгілерімен ерекшеленсе, әрбір нақтылы сюжеттің іштей өрілуі, әлеуметтік мән-мазмұны орта мен жағдайға, ұлттық психологияға, наным-сенімге, әдет-ғұрыпқа, қоғамдық тартысқа негізделеді» екен [36, 242-б].

Орхон жазбалары сюжеттерінде ортақ ұқсастықтармен қатар айырмашылықтардың да бар екендігі байқалады.

Зерттеуші ғалымдар Орхон жазбалары ішінде бүлінушілікке көбірек ұшырағанына байланысты «Онгин» ескерткіші мәтініндегі көптеген сөздерді оқуға мүмкіншілік болмағанын айтады. Әйтсе де мәтін мазмұнының ұзын-ыргасы сақталған. Мәтін сюжеті «Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк» ескерткіштері жазбаларындағыдай Бумынның қағандық құрған кезінен желі тартып, одан кейінгі кездегі елдің ыдырауы, Елтеріс, Қапаған қағандардың тұсында қайтадан іргелі елге айналғаны, олар қайтыс болғаннан кейінгі ел ішінде орын алған бүліншілік, кешен иесінің ел бірлігі үшін Білге қағанға қызмет еткені, соның арқасында атақ даңққа ие болғаны, ол қайтыс болғаннан кейін кешен орнатылғаны айтылады. Бұл ескерткіш мәтінінің сюжеттік желісінен, мәтін бастамасы

мен аяқталуынан, тарихи оқиғалардың баяндалуы мен жорықтар, ерлік іс-әрекеттерді сипатталуынан «Білге қаған», «Күлтегін» жырларымен ұқсас ортақ белгілердің бар екендігі айқын көрінеді.

Зерттеу еңбектерде данқты түркі қағаны Елтеріс, Тоныкөк, Қапаған, Білге қаған, түркі әскерінің бас қолбасшы Күлтегіндермен бірге түркі қағанатының тәуелсіздігі үшін бар өмірін арнаған адам деп айтылатын екінші Түркі қағанатының оң қанатының көсемі Күүлі – Чорға (Кұла Шор) арналған кешен ескерткіштерінің көптеген бүлінушілікке ұшырағандығынан жазба мәтініндегі сөздердің біршама бөліктері өшіп, ескерткіш мәтінінің толық сақталып жетпегендігі аңғарылады. Бұл жазбада Күүлі – Чордың аналық әулеттен шығып жиен абыз (чықан Туй-ұқұк) атағын алғаны, 80 жас жасап дүниеден өткені, Түркі қағанатын нығайтуға көп еңбек сіңіргені, балалық шағындағы, әскери жорықтардағы, аң аулаудағы, т.б. ерліктері, қайтыс болғаны, жерленуі, мүсінінің жасалуы, ескерткіш жазбаның жазылуы баяндалады [3, Б.234-35]. Күүлі – Чор жазбасында оның ерлік істері мен батырлығының баяндалуында Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштеріндегі ерлік, жорықтардың бейнеленуімен біршама ортақ ұқсастықтар бар.

Орхон жазбаларының көлемді де көрнектілерінің бірі болып саналатын «Тоныкөк» жырының сюжетіне Елтеріс, Қапаған, Білге қағандардың кеңесшісі, ел ақылшысы, жорықтарда әскер қолбасшысы болған Тоныкөктің түркілер табғаштарға тәуелді болған кезде табғаш елінде өскені, түрік халқының жойыла жаздап, Елтерістің арқасында қайта бірігіп жауға қарсы жиналып жорықтарға шыққаны, оның қол бастаған жорықтары баяндалатын оқиғалар арқау болған. «Тоныкөк» жыры сюжетінің басқа Орхон жазбаларымен салыстырғанда айырмашылық, өзгешелігі болғанымен, оқиғалардың бейнеленуі жағынан ұқсас, мазмұндастығы байқалады. Н.Келімбетов «Тоныкөк» жазбасындағы оқиға желісін он төрт циклға бөліп қарастырады.

«Білге қаған», «Күлтегін» жырлары Орхон жазбаларының ішінде көлемдісі әрі мәтіндерінің жақсы сақталғаны болып саналады. Енді осы жазбалардың сюжеті, олардың фольклорға қатысы жөнінде ертелі-кеш айтылған пікірлерге тоқтала кетейік.

М.Әуезов кезінде Орхон жазбаларының мазмұнында батырдың жас шағынан бастап, өмірінің ақырына дейінгі ерліктерін жырлайтын батырлық дастандардың сюжеттік құрылысында ұқсастық бар екендігін айтқан [61, 136-6].

Л.Гумилев «Күлтегін» жырының үлкен жазбасында екі түрлі оқиғаны баяндайтынын анықтап, бірі – 550-718 жылдар арасындағы түркі тайпаларының тарихы, екіншісі – Күлтегін эпитафиясы деп көрсеткен болса, И.Кормушин үлкен жазуды алты сюжеттік желіге жіктеп, оларды «хикаялау циклі» деп атаған екен [62, 47-6].

«Білге қаған», «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларындағы қамтылатын оқиғалардың мазмұны, тарихи шындыққа қатысы жөнінде ой-пікірлер М.Жолдасбеков, Н.Келімбетов, Т.Қоңыратбайлардың еңбектерінде

біршама айтылды. Әйтсе де Орхон жазбалары сюжеттерінің фольклорлық сюжетке қатыстылығында айқындай түсетін мәселелер бар.

Орхон жазбаларының таньлуына үлкен үлес қосқан ғалым М.Жолдасбеков оқиғалардың баяндауына қарай Күлтегін ескерткішін үлкен, кіші жазулар деп екіге бөліп қарастырып, кіші жазудың шағын 6 бөліктен, үлкен жазудың 5 бөліктен тұратындығын айта келіп: “Үлкен жазудағы оқиғалар кіші жазудағыдан гөрі әлде қайда кең, серпінді баяндалған. Айырмашылығы осында ғана”, - деп көрсетеді [45, 97-6]. Сол сияқты Н.Келімбетов те «Күлтегін» жырын кіші және үлкен жазуларын екіге бөле қарастырып, олардың екеуін де: «әрқайсысы өз алдына дербес, әрі сюжеттік жағынан бір-бірімен тығыз байланысты сегіз циклдан тұрады. Әрбір цикл – мазмұны жағынан бір-бір хикая. Мұнда да әрбір цикл өз ішіне міндетті түрде үш элементті қамтиды – бастаушы (орысша “зачин”), осы циклдағы оқиғаның өрістеуі және түйіні», - деп жазады [53, 114-6]. Ғалым Күлтегіннің өмірі, ерлікке толы жорықтары жырланатын бөлімін алтыншы хикая ретінде қарастырып, оны он үш топтамадан (цикл) тұрады деп жүйелейді де: “Тегінде түркі халықтары ауыз әдебиетінде шығарма сюжетін баяндап айтып берудің қалыптасқан өзіндік жүйесі болған сияқты. Бұл дәстүр эпостық туындыларда ғана емес, сонымен бірге жазба әдебиетте де өз жалғасын тапқан», - дей келіп, “Оғыз қаған” эпосы мен “Күлтегін” жырының сюжеттік ерекшеліктеріне салыстырулар жасайды [43, 39-6].

Фольклортанушы ғалым Т.Қоңыратбай Орхон жазбалары түркі тайпаларының этникалық үрдісіне негізделген эпикалық туындылар болғандықтан олардың сюжеттік желісі мен құрылымында өзара жақындық, ұқсастық мол екендігін айта келіп, «Күлтегін» жазбасында баяндалатын оқиғаларды Бумын, Істемі қағандар дәуірінен бастап, ол қағандар өмірден өткеннен кейінгі кездегі табғаштарға тәуелді болған уақытын бір кезеңге, Елтеріс қағанның билік жүргізген кезін, жорықтарын – екінші, Білге қағанның тағы да ыдырай бастаған түркі тайпаларының тұтастығын қалпына келтіруін – үшінші, ал келесісін Күлтегіннің ерліктерін, оның қайтыс болғанын баяндауға арналған мәтін деп төрт сюжетке бөліп қарастырады.

«Күлтегін» жыры сюжетінің кейінгі дәуірлердегі түркі эпосының сюжетімен ұқсастық белгілері бола тұрса да, біршама өзгешелігі бар. Олай болатыны, түркі халықтарының кейінгі дәуірлердегі эпостық жырлары талай ғасырлардағы жыршы, жыраулар жырлауынан, өңдеуінен өтіп іріктелген, екшелген мұралар.

Орхон жазулары сюжетінің кейінгі дәуірлердегі түркі эпосының сюжетімен салыстыра қарағандағы өзгешелігін оның толық фольклорлық мұраға айналмағандығымен, сонымен қатар авторы белгілі, жазба әдебиеті үлгісі екендігімен түсінуге болады. «Күлтегін» жыры – ежелгі жазба әдебиет дәстүрі мен фольклор дәстүрі ортасындағы аралық мұра. Сондықтан да жырда фольклор дәстүрінің көрініс табуы заңды да. Осы жерде бұл жырдың ауызша айтылған толық нұсқалары болуы мүмкіндігі

жөнінде айтқан М.Әуезов, М.Жолдасбековтердің ой-пікірлерін еске алуға тиіспіз.

Қазақтың батырлық жырларына тән негізгі сюжетпен көне түркі жазба ескерткіштері сюжетін мотивтер арқылы салыстыра қарасақ, оларда типологиялық ортақ белгілердің бар екендігін көруімізге болады. Мысалы, жыр басындағы мезгіл мен мекен, ру (тайпа, ата-ана, ата-баба) туралы баян, алғашқы ерлік (балаға ат қою), батырлар мінген аттың сипаты, батырлардың жаумен соғыстарының баяны, т.б. мотивтердің оларға ортақ екені байқалады.

Эпостағы композиция арқылы қиюласатын сюжеттің өрбу кезеңдерінен (экспозиция, байланыс, кульминация, шешім, т.б.) гөрі наным-сенім, әдет-ғұрып, әлеуметтік орта, тарихи жағдай көрінісін және осылардың даму жолын мотивке сүйеніп талдау тиімді тәсіл екендігін айтады Ш.Ыбыраев. Ғалым көрсеткендей, «мотив – кез-келген сюжеттің, тақырып пен идеяның, жанрдың өлшем-пішініне, мақсатына икемдеп қолдануға таптырмайтын даяр шағын типтік оқиға. Сонымен қатар өзінше дербестігі бар, оқиғасы іштей тұжырымдалып жинақталған бүгіннің бөлшегі, яғни толып жатқан оқиғалар тізбегінен құралатын сюжеттің жекелеген қиындысы [36, 243 б]».

Бұдан шығатын қорытынды – эпикалық сюжет – тұтас ұғым болғандықтан оның ерекшеліктерін, тарихи өрілу жолын, жекелеген бөліктерінің алмасу, жаңару принциптерін мотивтер арқылы жан-жақты сипаттауға болады екен.

Ш.Ыбыраев Б.Н.Путиловтің мотивтерді семантикалық қызметі мен типіне қарай *Мотив-ситуация*, *мотив-сөз* (мотив-речь) және *мотив-әрекет* (мотив-действие) жіктейтіндігін, бұл көрсетілген сюжет құрайтын мотивтерді (сюжетообразующие мотивы) толықтыру, қосымша өрнектеу үшін жұмсалатын *мотив-суреттеу* (мотив-описание) және *мотив-мінездеме* (мотив-характеристика) сияқты түрлері бар екендігін, ол мотивтердің сюжеттің өрбу кезеңдерімен тікелей байланысып жатпағанымен шығармадағы кейіпкердің бітімін, тұлғасын, мінезін, батырдың өмір сүрген ортасын суреттеуде де өзіндік қызметі атқаратынын, декорациялық қызметімен өзгешеленетіндігін айтады.

Батырлық жырдың көбінесе экспозициясында, жыр соңында батырдың елге оралған кезіндегі оқиғасымен байланысты жайттарды, яғни сюжеттің өрбу кезеңдерінің тыныштық сәттерін – жыр қаһарманының белсенді іс-әрекетінен тыс, жүріс-тұрысын бейнелемейтін қозғалыссыз бөліктерін қамтитын мотив-ситуация да «Күлтегін» жырындағы көріністермен біршама сәйкес келеді.

Қазақтың батырлық жырларының біразында сюжеттің басталуына себепші болатын ситуация бірден көріне қоймайтыны сияқты «Күлтегін», «Білге қаған» жырларында да батырлардың іс-әрекет, жорықтарын бейнелеуден бұрын түркілердің жай-күйіне, тегіне, мекеніне қатысты жайттарға, тарихи жағдайларына тоқталады. Бұл баяндауды батырлық жырлардағы қаһарманның тууын, ол шыққан ортаны бейнелейтін мотив-

суреттемемен салыстыра қарастырсақ, оларда ортақ ұқсастықтың бар екендігін аңғаруға болады.

Батырлық жыр сюжетінде бірдей қызмет атқаратын мотив-суреттеме мен мотив-мінездемеде жырдың кім туралы болатындығы, басты қаһарманның кім екендігі деректермен анықталып, одан кейін сол қаһарманға лайық ситуация даярланатын құбылыс белгілері де Орхон жазбаларының біразына тән. Десек те, кейбір үлгілері, мәселен, Онгин, Тоныкөк жазбалары кейбір қазақ эпостардағыдай («Ер Көкше», «Ер Қосай», «Ер Тарғын», «Құламерген», «Жоямерген», т.б.) бірденнен мотив-ситуациядан басталады.

Әдетте қазақ батырлық жырларының жыр экспозициясы мотив-суреттеуден, мотив-мінездемеден басталып, мотив-ситуацияға ауысады. Ғалым Ш.Ыбыраевтың көрсеткеніндей, «экспозиция өзінше бір тұтас эпизодқа айналып, батырдың шыққан ортасы, елі-жұрты, мекені, ғұмыр кешкен мезгілі, қаһарманның балалық шағы сияқты деректерді көркем тұрғыдан жинақтайды. Мұндайда мотивтің көлемі кейде ұзарып, іштей бірнеше ұсақ оқиғалардың тізбегіне айналады». Ғалымның көрсетуінше мотивтің сипаттамасын оның көлемі емес, сюжеттегі атқаратын қызметі, логикалық-семантикалық мәні айқындайды. Қазақтың кейбір эпостарында «бұл мотив бір-екі ауыз сөзбен ғана түйінделеді» [36, 255-б]. Батырлық жырлардағы осы мотив Күлтегін жырындағы түркілердің ата-бабаларының жаралуы, тарихының баяндалуы, мемлекет құруы, ел бірлігінің сақталып тұрған кезінің суреттелуінен көрінеді.

Эпостың басты қаһарманның негізгі іс-әрекеттерін, жорықтарын бейнелемей тұрып, оның балалық шағын, мінездемесін баяндаудан, яғни «іс-әрекеттің қозғалыссыз кезеңдерді жырлаумен басталатыны» сияқты «Күлтегін» жырында мотив-әрекеттің алдында батырға:

Әкем қаған өлгенде
Інім Күлтегін жеті жаста қалды,
Он жаста Ұмай текті шешем
қатынның бағына
Інім Күлтегін ер атағын алды [50, 120-б],

деп бірер ауыз сөзбен мотив-мінездеме беріледі.

Эпостың көбісінде сюжет мотив-суреттеу, мотив-мінездеме, мотив-ситуациядан осылайша басталып, осыдан кейін-ақ міндетті түрде қаһарманның іс-әрекетіне, белсенді қозғалысына ұласатынындай, «Күлтегін» жыры да жоғарыдағы жолдардан кейін:

Он алты жасқа (келгенде)
Ағам қағанның ел-жұртын
Сонша молайтты,
Алты чуб, соғдаларға қарсы
Атғандық, талқандадық.
Табғаш, Оңтүстіктің бес мың
әскері келді,
Соғыстық.

Күлтегін жауға жаяу ұмтылды [50, 120-б], деп сюжеттің статикалық (қозғалыссыз) сәтінен динамикалық (қозғалысты) күйіне ауысады, яғни мотив-әрекетке өтеді.

Эпос экспозициясындағы мотив-ситуацияда енді болатын оқиғаның алғышарты, мотивировкасы даярланатын болса, бұл құбылысты «Күлтегін» жырында ел билеп, заң жасаған Бумын сияқты алып қағандар дүниеден өткеннен кейін қаған болған інілерінің ағасындай, ұлдарының әкесіндей болмауы, жалтақ, біліксіздігінен:

Бектерінің, халқының ымырасыздығынан,
Табғаш халқының алдауына сенгендігінен.
Арбауына көнгендігінен,
Інілі-ағалының дауласқандығынан
Бекті-халқының жауласқандығынан
Түркі халқы елдігін жойды,

деп бейнеленетін жолдардан көруге болады. Бұл айтылған жайттар батырдың іс-әрекетке көшуіне себеп болады. Мұндай себеп – іс жүзінде сюжеттік байланыс (завязка) қызметін атқарады.

Әдетте мотив-әрекет батырдың жауға аттануы, қайта оралуы, жекпе-жекке шығуы, жау әскерімен соғысуы, т.б. белсенді қозғалысын бейнелейді, яғни сюжеттің динамикалық бөліктерін қамтиды. Осы сияқты «Күлтегін» жырындағы Күлтегіннің қайтыс болып жерленгені баяндалатын соңғы бөлігіне дейінгі кезіндегі бейнеленулер түгелдей мотив-әрекет болып шығады. Жалпылай алғанда, қаһармандық эпостарда іс-әрекеттің дамуы мен сюжеттің шарықтау шегінің осы мотив-әрекет арқылы берілуі типологиялық сипатта болып келеді. Сонымен қатар, тағы бір ерекшелік – мотив-әрекеттегі оқиғалар бірінен кейін бірі тізбектеліп беріледі.

Қаһармандық эпостарда көбінесе мотив-әрекет баяндау арқылы беріледі десек те, мотив-әрекетте бірыңғай баяндау ғана емес, кейіпкерлердің сөзі, монолог, диалог, суреттеу, мінездеу көп болмаса да аралас жүретіндігі белгілі. Бұл тәсілдер де Орхон жазбаларын кездесетін құбылыс.

Батырлық жырлардағы мотив-әрекетте батыр алдында қандай қауіп-қатер тұрса да, алдына қойған мақсатынан бас тартуды, жалтаруды білмейді. Орхон жырларындағы батырлардың ел тәуелсіздігі жолындағы жорықтарында жаудың олардан әлденеше есе көп болуы да, табиғат жайсыздықтары да кедергі бола алмайды. Күлтегін батыр кейде жауға жалғыз, жаяу да ұмтылады. Олай болатыны батыр үшін намыс, ел тәуелсіздігі бәрінен де қымбат. Батырлық жырлар мен Орхон жырларының сюжетіндегі, композициясындағы мотивтер де олардың арасындағы дәстүрлі сабақтастықтың бар екендігін айқындай түседі.

Тұжырымдай айтқанда, ежелгі эпикалық дәстүрдің Орхон жазбаларының жазылуына әсер еткені сияқты, Түркі қағанаты дәуіріндегі жазба ескерткіштердің де қазақтың батырлық жырларының дамуында өзіндік орны болды. «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары мен

кейінгі дәуірлердегі қазақ фольклорындағы батырлық жырлардың арасындағы сабақтастық олардың жанрлық, идеялық-көркемдік сипаттарындағы басты белгілерінен айқын аңғарылады.

Түркі қағанаты дәуіріндегі жазбалардың фольклорлық шағын жанрлармен байланысы

(жоқтау, арнау, мақал-мәтел, шешендік сөздер көрінісі)

Фольклор мен ежелгі әдебиет үлгілерінің синкретті сипатта болатындығы белгілі. Бұл құбылыста жалпылық ортақ сипат бар екендігін басқа да халықтардың әдебиет тарихынан (орыс, араб, т.б.) көруімізге болады. Ғалым Д.С.Лихачев ежелгі орыс әдебиеті үлгілері жөнінде айтқанда, оның себеп, негіздерін: «...главная причина смешение и неясного различения отдельных жанров в древнерусской литературе состояло в том, что основа для выделения жанра, наряду с другими признаками, служили не литературные особенности изложения, а сам предмет, тема, которой было посвящено произведения. В самом деле, жанровые определения Древней Руси очень часто соединялись определениями предмета повествования: «Видении», «житие», «хождение», «деяние», - деп көрсетеді [63, 58-б].

Жалпы ежелгі дәуірлерде туған көркем туындылар жанр синкреттілігімен ерекшеленетіндігін ескерсек, бұл құбылыс, яғни синкретизмнің екі түрі де толық болмағанымен белгілі бір дәрежеде Орхон ескерткіштерінде де сақталған.

Ш.Ыбыраевтың пікірінше, «идеологиялық синкретизм, ең ежелгі дәуірлерде өнердің наным-сенім, мифтік түсініктерден ажырамай салттық, ритуалдық көзқарастармен байланысты өмір сүруін сипаттайды. Түркілердің тәңірлік дінінде осының ізі айқын. Ал, жанрлардың синкретизмі поэзияның, жалпы өнердің тегі мен түрлерінің бір-бірінен ажырамай, тұтас жүрген кезеңін қамтиды» [36, Б.60-61].

Фольклордың тағы бір сипаты, ғалым С.Қасқабасов жазып көрсеткендей, «тұрмыстың бөлшегі, адам тіршілігінің өн бойында қолданылып, әр саласында пайдаланылатын дүние», «тұрмыстық қызмет атқаратын ғұрыптық және үйлену салтына әрі жерлеу рәсіміне байланысты жанрлар жатады» [1, 23-б] деп санасак, бұл жанрлардың ішіндегі кейбір түрлері, мәселен, жерлеу рәсіміне қатысты түрі Орхон жазбаларында кездеседі.

Идеологиялық синкретизмнің Орхон ескерткіштерінде түркілердің дүниетанымына, наным-сенімдеріне байланысты бейнеленген көріністеріне алдыңғы тарауларда біршама тоқталғандықтан, енді олардың өнердің басқа түрлерімен, фольклорлық жанрлармен ықпалдасуының, яғни жанрлық синкретизмнің көріністеріне назар аударып көрелік.

Фольклор мен әдебиет тарихын, теориясын зерттеуші ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, ежелгі әдеби туындылар айтылу барысында сазбен,

әуенмен, ырғақпен бірлесіп, өнер түрлері қатар орындалып жүрген. Ежелгі дәуірлерде адам қуанышы мен шаттығын, қайғысы мен мұңын – көңіліндегі т.б. сезім толқындарын тек сөзімен ғана емес, әр түрлі іс-әрекеттерімен, мұңды, сазды әуенімен, зарлы үнімен де үндестіре білдірді дәстүр еткен. Бұл құбылыстың көптеген халықтарға ортақ екендігіне, ежелгі түркілерде де болғандығына деректерді мольнан келтіруге болады.

Түрлі кезең, дәуірлердің көріністерін бойына жинақтап, көп қабаттылық сипатқа ие болып, әр кезең, дәуірлердегі мотив, сюжеттермен толығып, тұтастанып көлемді жырға айналу барысында шағын жанрларды да бойына жинақтап отыру эпосқа тән белгілердің бірі болса, эпикалық дәстүрмен жазылған Орхон жазбаларында да бұл белгілердің сақталуы заңды құбылыс.

Дәуірлер сүзгісінен, көркемсөз зергерлерінің өңдеу, жетілдіруінен, халқымыздың ой саралау, талғам, қабылдаулардан өтіп дәстүрлі жалғастығын тауып біздің дәуірімізге жеткен фольклорлық туындыларымыздың үлкен бір саласы - қаһармандық жырлар.

«Фольклор – сөз өнері. Өнер болу үшін, ең әуелі, көркемдік қасиет және орындаушы мен тыңдаушы болуы керек. Фольклор – әрі әдебиет, әрі театр ролін атқарды, оның шығарушылары әрі орындаушылары болды. Сондықтан фольклор өзіндік көркемдік әдіс, бейнелеу тәсілдер мен көркемдеуіш құралдар жасап, орнықтырды. Бұл процесте ол ежелден келе жатқан ұғымдар мен нанымдарды, мифтер мен басқа да ескі жанрларды пайдаланып, оларға басқа сипат дарытты, эстетикалық міндет артты» [1, 24-б.], - деп С.Қасқабасовтың көрсеткеніндей, Түркі қағанаты дәуірінде де фольклордың көркем сөз өнері деңгейінде болғанына, ғалым атап көрсеткен көркемдік қасиет, шығарушы, тыңдаушыларының болғанын да шамалауға болады.

Кезінде ғалым Ғ.Мұсабаев Түркі қағанаты дәуірінде де эпикалық дастан үлгісі болғанын, оның Орхон жазбаларына қатысын айта келіп, олардың бір ерекшелігі деп мәтіннің әнге құрылуын атап көрсеткен-ді. Ғалым: «Мейлі ол сарын әлде қара өлең болсын, белгілі бір әуенге құрылған. Ерте кездегі ән-өлең сөзі, музыкасы бөлінбейтін дәстүр түркі халықтарында біздің заманға дейінгі келгені анық», - деп жазған екен [64]. Осы ойды Ә.Қоңыратбаев: «Күл-Тегін» жырын Иолығ тегін ғана емес, тайпа ақындары жырласа да ғажап емес. Қағандар қобызшы, ақындар ұстаған», - деп сабақтайды [65, 78-б].

Ал, ғалым М.Жолдасбеков Орхон жырларының қандай әуенмен орындалғандығын бүгінде айқындаудың өте қиын екендігін, әйтсе де келешекте бұл бағытта да зерттеу жүргізілуі керектігін ескертсе [45, 92-б], Т.Қоңыратбай: «Қарастырып отырған ескерткіштердің синкреттік сипатқа ие болып, белгілі бір музыкалық – эпикалық дәстүр аясында өмір сүргені де күмән тудырмауы тиіс. Ұйқас, ырғақ, жалпы көркем ой бар жерде поэзия мен музыка элементтерінің қатар жүретіні белгілі. Оны фольклортану ғылымындағы синкретизм теориясы дәлелдеген», - деген пікір білдіреді [22, 59-б].

«Күлтегін», т.б. Орхон жырларының ауызша түрде пайда болуы туралы айтылған ойларға ден қойсақ, онда олардың белгілі бір әуенге қатыстылығы болғанын шамалаймыз. Бірақ ол әуен немесе мақам қандай сипатта болды деген мәселе жөнінде толымды ой айта алмаймыз. Бұл жөнінде Р.Бердібайдың: «Өкінішке қарай, фольклортану ғылымының құлашы осындай түрлі пән жетістіктерін меңгеру дәрежесіне көтеріле алған жоқ. Белгілі бір мәтінді жалаң оқып шығумен ғана күрделі ойлар тую мүмкін емес. Басқасын былай қойғанда, қазақ жырларының сөздері жарияланып, олардың саздық (музыкалық) өрнегі мүлде тасала қалдырылып келе жатқанын зерттеу ісінің балаңдығына қосамыз. «Қазақ жырларының сақталуы мен дамуына ән-ырғақтың мәні қаншалық» деген мәселе өз зерттеушілерін күтіп тұр», - деп жазғанындай [13, 75-б], Орхон жырларының синкреттілік сипатының осы сияқты қырларының да зерттеліп, айқындай түсетін маңызды жақтары бар екендігін де айтқымыз келеді.

Өзге түркі халықтарындағы сияқты қазақ жырлары да ежелден белгілі бір сазбен орындалатын болған. Кезінде Л.Н.Бернштам «Күлтегін» жазбасының дәстүрлі жоқтау жырлармен стилінің ұқсастығына көңіл бөлген [32, Б.37-38]. Жанрлардың стильдік сипаты да олардың сазбен, әуенмен орындалу ерекшеліктерін айқындауға да негіз болуы мүмкін. Ойымызды жинақтай айтқанда, Орхон жазбаларының синкреттілік сипатын олардың сазға қатыстылығы да көрсетеді.

Орхон жазбаларының жанрлық синкреттілік сипатын олардағы көне тұмыс-салт жырларының жоқтау сияқты, шешендік, арнау, мақал-мәтел сипатындағы сөз үлгілерінің қолданылуы да айқындайды.

Орхон ескерткіштері кешенінің фольклорлық сипатының бір ерекшелігі қайтыс болған адамды жерлеуге байланыс рәсімдердің орындалуынан да байқалады. Мысалы: ежелгі түркілердің қайтыс болған адамды аза тұтуы, қайғыға ортақтасып, ол дүниеге шығарып салуы, жерлеуге қатысты жоралғылардың орындалуы, дауыс салу (Күлтегін жазуында «Терістіктен дауыс көтерілді, дауыс естілді» деп жазылған), жоқтау айтылуы, Күлтегіннің мал-мүлкінің, иелігіндегі, тұтыған т.б. заттарының таратылып берілуі, тастан мүсін орнатуы, т.б. с.с..

Орхон жазбаларының бірқатарында (көбісінде деуге болады) тұрмыстық, утилитарлық қызмет атқаратын фольклор [1, 23-б] – жоқтау үлгілері де көрініс береді. Енді осыған тоқталып көрейік.

Қазақ отбасылық гұрып фольклорын, тұрмыс-салт жырларын арнайы зерттеп жүрген ғалымдар Б.Әбілқасымов пен К.Матыжановтардың зерттеулерінде жоқтау жырларының түркі халықтарында ежелден тұрмыс-салтымен бірге келе жатқан көне жанр екендігі, гұрыпқа қатысы жан-жақты сөз етіліп, оның ежелгі дәуірлерден бастау алатындығы көрсетілген.

Кезінде хатқа түсіріліп қалдырылмағандықтан ежелгі дәуірлердегі жоқтаудың, фольклорлық жоқтау үлгілерінің қандай сипатта болғанын толық айта алмаймыз. Солай бола тұрса да, олардың басты ерекшеліктері жөнінде сөз қозғауға болады.

Ежелгі сақтар мен ғұндарда да қол бастап, халқын сыртқы жаудан қорғаған батырлары қайтыс болғанда аза тұтып, қасіретті жоқтау жырларын айтатын дәстүр болған. Жоқтау дәстүрінің түркі халықтары тарихында сақ, ғұн дәуірлерінен бастау алатындығына Махмұт Қашқари сөздігіндегі «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» жыры дәлел болады. Ғалым К.Матыжанов Махмұт Қашқари сөздігіндегі Н.Келімбетовтің «Алып Ер Тоңға» дастанның соңғы тарауы болса керек деп пайымдайтын жоқтауында ежелгі жоқтау үлгілерінің ұзын-ырғасы, қазақ жоқтауларына тән композициялық, мазмұндық сипаттардың сақталғандығын айтады.

Академик Ә.Марғұланның пікіріне назар аударсақ, ежелгі көшпелі тайпалардың тіршілігіндегі «патриархал қауымның әлеуметтік тұрмысы, жора-жосыны, өлікті қадірлеумен байланысты дәстүрлері – қоштасу, естірту, жоқтау, аза тұтып қайғыру, жылау, қадірлеп шығарып салу, басына белгі орнату, ас беріп той жасау, сойыс қылу – бәрі бұрынғы көшпелі сақ, ғұн, үйсіндерден бері қарай қазақ пен қырғыз халқына дейін жеткен тарихи жоралар» [66, 26-б]. Ғалымның көрсетуінше ежелгі түркілерде жоқтау тек адамға ғана емес, басқа да қимастарының жоғалуына орай да туып отырған.

Жоқтау жыр айтудың да қайтыс болған адамның аруағына сиыну, жалбарыну, аза тұтып ырзалықпен шығарып салу, ас беру, бетін жырту сияқты ежелгі замандарда «жерге, суга, күнге, көкке табыну тұсында туған жосынның бірі» [67, 77-б] екендігі т.б. зерттеушілер еңбектерінде айтылып жүр. Сол сияқты ежелгі түркілерге ислам діні енгенге дейінгі дәуірлерде қайтыс болған адамды азалауының ерекшеліктері жөнінде тарихи еңбектер мен көне жоқтаулар да деректер береді. Осы көрініс, ұғымдар белгісінің біразы қазақ эпостары мен жоқтау жырларында да көрініс тапқан.

Әдетте жоқтауларды тудырушылар сол қазаға ұшыраған жанның ет-бауыр жақындары, сондай-ақ ақын-жыраулар болған. Түрік қағанаты дәуірінің сөз шеберлері де белгілі қоғам қайраткерлері, батырлары қайтыс болғанда көне дәуірлерден қалыптасқан дәстүр бойынша жоқтап, олардың еліне еткен қажырлы іс, еңбектерін, ерлікке толы батырлық жорықтарын жырларына қосып отырған. Ғалым Т.Арынов көптеген халықтарда өз елінің батырлары мен елеулі ерлерінің атын ардақтап ескерткіш қою дәстүрінің бар екенін айта келіп, осы дәстүрді «көшпенділер өмірінде басқа ешбір халыққа ұқсамайтын өзіндік бір бағытта, тосын бір жолда қалыптасты, дамыды», - дей келе, олардың өзіндік ерекшелігі ретінде тасқа қашалып сақталуын, оларда көбі дерлік жеке батырларға, ел басқарған, жорық жасаған сарбаздарға, солардың ерлігі, ерлікке толы өмірі суреттелуін және жоқтаумен сабақтас екендігін көрсетеді.

Жоқтау үлгілерінің қазақ эпостарының ішінде жиі кездесетіні сияқты құбылыс ежелгі түркі әдебиеті нұсқаларында да бар. Оған «Алып Ер Тұңға», «Күлтегін» жырлары дәлел болады. Б.Қорғанбековтің пікірінше: «Жоқтаудың эпос құрамында болуы эпостың танымдық мақсатта айтылуынан қалған бір белгі». Ғалымның ойынша «қаһармандық эпостың

пайда болу процесінде жоқтау мен т.б. тұрмыс-салт жырлары екі түрлі функция атқаруы мүмкін. Олар кейіпкер сөзі ретінде цикл құрай бастаған эпос құрамына стихиялы түрде қосылады да, оның құрамында көпке дейін консервативті күйде өмір сүріп келеді. Екінші бір функция атқарған жоқтауларға индивидуалдық шығармашылық үстемдік етіп, көркемдік дамуға ие болады. Бұл көбіне батыр өлімінен кейінгі кезеңде айтылатын жоқтауларға тән» [28, Б.90-91].

Эпикалық жырларда батырдың ерлігін, ел үшін жасаған жорықтарын, жан аямас күрестерін жырлай келіп жырдың соңын жоқтауға ұластыратыны кейінгі дәуірлердегі жоқтау үлгілерінде, тарихи жырларда сақталғандығына көптеп мысалдар келтіруге болады. Бұл құбылыс, яғни қаһармандық дастандарда жырды жоқтаумен аяқтаудың ежелгі дәуірден бастау алып қалыптасқан дәстүрінің болғандығын көрсетеді. Осы дәстүрдің Түркі қағанаты дәуірінде де сақталғандығына Орхон жазбалары дәлел болады.

Осы көне жанрдың ежелгі жазба әдебиетіміздің қалыптасып дамуындағы орны қандай деген мәселеге келетін болсақ, олардың басқа жанрларға қарағанда қаһармандық жырлардың тууына негіз болғандығын, соған орай өзара жақындық байланысы бар екендігін байқаймыз.

«Күлтегін» жырындағы жоқтау үлгісін қазақ эпостарындағы жоқтау үлгілерімен салыстыра отырып, жоқтау жанрының қаһармандық эпос пен Орхон ескерткіштерінің шығу тегін, жасалынудағы (пайда болуы мен қалыптасуындағы) орнын да айқындауға болады.

Күлтегін ескерткішіндегі жоқтау үлгісіне қазақ ғалымдарының назар аударғандары аз емес. Кезінде Ә.Марғұлан да: «Жоқтау Орхон жазуларының түбегейлі аялғысы. Оның ең жарқын түрін Күлтегін, Бегре тас жазуынан көруге болады», - деген екен [66, 97-б]. Ал, ғалым И.В.Стеблева «Күлтегін» жазбасының қорытынды бөлімін талдай келіп, оның Білге қағанның жоқтауына ұласатынын айтады да: «В жанровом отношении это часть надписи представляет собой образец эпитафийной лирики» деген пікір білдіреді [68, 9-б].

Енді осы қаһармандық эпостарымыздың бастау негіздерінің бірі болып саналатын жоқтау жанрының өзіндік ерекшеліктері қандай деген мәселеге тоқтала кетейік. Халқымыздың рухани тарихында ерекше орын алған жоқтаудың табиғатына зер салсақ, онда қазақ халқының моральдық-этикалық болмысы, адамгершілік қасиеттерді – кісілікті, мінезділікті, батырлықты құрметтеп, сыйлауы айрықша танылады. «Бұл жанрға тән тағы бір ерекшелік, мұнда қайтыс болған ел азаматының, мейлі ол кім болмасын өмірі шыншылдықпен, дәлдікпен, ...деректер өте қысқа болса да баяндалады» [110, 9-б], елге танымал тарихи тұлғаларды жоқтау үлгілерінде сол кезеңдегі ердің елдік, ерлік істері, өмірінің елеулі, мәнді кезеңдері айтылады.

Ежелгі түркілерде «Бір адамның қайғысы бүкіл елдің қайғысына айналған. Сол арқылы ел қорғаудың киелі, қасиетті іс екені күллі қауымға жария етілген» [53, 99-б].

Фольклорлық көркем жоктаудың тағы өзіндік ерекшелігінің бірі – олар ірі ақындар, айтушылар қолынан өткендіктен көркемдік тілі жағынан эпостан кем түспейді. «Ондай жоктауларда ақын, жыршы тарапынан айтылған бағалар да кездесіп отырған» [55, 54-6].

Орхон ескерткіштерінің фольклорлық дәстүр аясында жазылғанына назар аударған ғалымдар Т.Арынов, Ә.Қоңыратбаевтардың оларды жоктау жанрына жақындастыруының себебінің бірі – ондағы жазбаларда жоктау үлгілеріне тән белгілердің болуынан, сондай-ақ қаһармандық жырлар мен жоктаулардың бір-бірімен өзектес болып, негізгі идеяның, көркемдік тәсілдерінің жақындастығынан, ортақтығынан, басты кейіпкерлерінің, ондағы айтылатын ойлардың, оқиғалардың негізгі өзегіне айналатындығынан болса керек. Назар аударсақ, шын мәнінде, батырлық жырлар мен жоктау жырларды жақындастыра түсетін басты белгілердің бірі – олардың шығу тегінің бастауларында, айтылмақ ойлардың ортақтығында, яғни идеяларының жақындық, туыстық негіздерінде.

«Күлтегін» жырындағы Білге қағанның толғануы жоктау жанрының үлгісін танытады. Онда Түрік қағанатының әскери қолбасшысы Күлтегін батыр қайтыс болғанда күллі Түрік қағанатының жұрты шексіз қайғыға батып, көрші елдердің де қайғыға ортақтасқаны едәуір көрініс тапқан.

Ғалым М.Жолдасбеков «Күлтегін» жырындағы жоктау үлгісін:

Інім Күлтегін қаза болды,
Өзім қайғырдым,
Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды.
Өзім қайғырдым.
Тағдырды Тәңірі жасар,
Адам баласының бәрі өлгелі туған.
Қайғырғаным соншама:
Көзге (ыстық) жас келер,
Тағы да ойландым,
Қатты қайғырдым,
Екі шад, бүкіл жеткіншектерімнің,
Ұландарым, бектерімнің, халқымның)
Қасы-көзі әз болар деп қайғырдым [50, Б. 126-127],

деп аударса, ғалым С.Қаржаубайұлы оны былайша: *“Аналар мен әйелдер күң болып өліктерің жатар еді. Бәрің де өлер едіңдер. Өзім қайғырдым (сағымдым). Көрер көзім көрместей, Білгір ақылым білместей болды. Уақыт тәңірі жасар-ау, ал адам баласы күресу мен өлмекке туған. Осылайша қайғырдым. Көзге жас келсе, кетер-ау, көңілге ауыр шер келсе, ол да ұмытылар-ау деп қайғырдым. Қатты қайғырдым. Екі шад кіндіктес арқа тугандарым, ұрпақтарым, бектерім, халқымның көзі, қасына кірбің, мұң кірді-ау деп қайғырдым”* деп аударады [3, 177-6]. Осы сияқты Күлтегін ұстынының бақатасындағы бірталай сөздері оқылмайтын дәрежеге жеткен жазбалардың да Күлтегін қазасына байланысты айтылғанын шамалауға болады. Ол жазу жолдарындағы «Күлтегін...

жылап-сықтадым, ... көзім, ...өлер» [3, 177-6] деген сөздердің де жоктауға қатыстылығының бары байқалады.

Бұл жоктау үлгісінен қазақ жоктауларының композициясында жиі кездесетін ортақ көптеген белгілерді байқауға болатынын, ол белгілер бұл жазбалардың түркі халықтарының ішінде қазақ халқына тікелей қатысты туынды екендігін дәлелдей түсетіндігі жөнінде қазақ ғалымдары өз ой-пікірлерін жазып жүр.

Әрине, «Күлтегін» жазбасындағы бұл мәтін таза көркем фольклорлық жоктау үлгісі емес. Себебі ол араға ұзақ уақыт салып фольклорлық айналымға түсіп үлгере қойған жоқ. Сондықтан да ол таза көркем фольклорлық жоктау бола алмайды.

Әдетте көркем шығарманың тілі, сөз бейнелілігі айтайын деген оймен, шығарма мазмұнымен тығыз байланысты болатындығы белгілі. Жоктауда өлген адамның, мінезі, жақсы қасиеттері, ел-жұртқа, туыстарына жасаған жақсылықты іс-әрекеттері, үлгі-өнегесі, өмір жолы мұң-шер рухында баяндалып көркем де мәнерлі тілмен жырланады. Түркі халықтарының ескілікті жоктаулары, негізінен дәстүрлі шер өлеңдеріне тән теңеу, салыстыруларға, әр түрлі айшықты сөздерге құрылуымен көбіне өзінің тілі, өлшемі, көркемдік сипаты жағынан фольклор үлгісінде жасалып, тілінде стиліне тән асқақ метафора, теңеулердің молдығымен, әсерлілігімен де ерекшеленеді.

«Күлтегін» жырының мәтініндегі Білге қағанның Күлтегін қазасының тек өзіне ғана емес, жалпы елге ауыр қай қайғы болғанын толғана айтуынан, сол қайғының әсерінен болған өзінің көңіл-күй, жандүниесіндегі толқынысының («Көрер көзім көрместей, Білгір ақылым білместей») бейнеленуінен, батырсыз елдің болашағы қандай болмақ деген ауыр ойдың қайғыға түсіруінің, ойлана келіп тағдырға мойынсұнуының көрінісінен оның фольклорлық жоктау жырларындағы негізгі оймен, мазмұнымен сабақтастығы айқын аңғарылады.

Онгин жазба ескерткішінің мәтінінің соңындағы ескерткішті орнатқан баласының әкесі туралы айтқан сөздерінен де Күлтегін ескерткішіндегі Білге қағанның жоктау сөздерімен ұқсастық байқалады. Ұлының әкесіне деген құрмет сезімі оның «Білікті аташым», «Ұлы айбынды сарбаз, жақсы әке аташым өлді» [56, 167-6] деген эмоциялық сипаттағы сөздерінен аңғарылады.

Фольклорлық туындылардың орындалуы импровизацияның қатысумен іске асатын шығармашылық процесс болғандықтан олардың жанрлық, тақырыптық ерекшеліктеріне байланысты қолданылатын соған лайық көркемдеу құралдары – тұрақты, дайын формулалар, эпитет, теңеулер болатындығы мәлім. Осыған сәйкес жоктау өлеңдерінде де ауыз әдебиетіне тән ортақ тұстар, кайталаулар, трафаретке ұқсаған клишелер де жиі кездесуі заңдылық.

Күлтегінді жоктау үлгісіндегі жолдардағы бейнелеу құралдарының қазақ жоктауларындағымен ұқсастығымен бірге, оларда көпшілікке белгілі клишелер де бар. Мысалы:

Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған [54, 126-6]

деген жолдар қазақ жоқтауларында:

Өлгеннің соңынан өлмек жоқ,
Өлген қайтып келмек жоқ

деген, т.б. түрде тұтасып біткен структуралық блоктар ретінде жоқтаулардың көбісінде бар.

Фольклортанушы Б.Уахатов көрсеткендей жоқтаулар – негізінен, осы сияқты клишелер «...тұрақты фразеологиялық тіркестенден тұрады. Соның негізінде жоқтаудың әр түрлі нұсқа, варианттары жасалады» [67, 136-6].

М.Жолдасбеков Күлтегін ескерткішіндегі жоқтау үлгісіндегі жолдарды “Қыз Жібек” жырындағы Төлегеннің Қособа түбіндегі зарлы қоштасуымен, “Қобыланды” жырындағы Аналықтың зарымен, “Алпамыс” жырындағы Байбөрінің перзентке зар болған зарлы өлеңдерімен салыстыра келіп, осы тәрізді перзентке зар болу, сол батырдың өлсе қазасын жоқтау – қазақ эпостарындағы негізгі мотивтердің бірі екендігін айтады.

Жоқтау жырларының ежелден бастау алып жалғастық тауып отырғандығына ежелгі жырлар мен кейінгі қазақ эпостарындағы кейіпкерлер жандүниесіндегі сезімдерінің бейнеленуінен де көруімізге болады. Мысалы, Алып Ер Тоңға қазасына байланысты жырда жылап-сықтаудан, ауыр қайғы-қасіреттен адамдардың көздері көрмей қалады.

Бөрідей ерлер ұлысты,
Бакырып жаға жұлысты,
Дауыс салып жырлады,
Суалды көзі жылады [69, 33-6]

Осы сияқты Орхон ескерткіштеріндегі жоқтау үлгісіндегі Күлтегінді жоқтайтын:

Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды.
Ұландарымның, бектерім, халқым(ның),
Қасы-көзі әз болар деп қайғырдым”,- [50, 126-6]

деген жолдар мен “Қобыланды батыр” жырындағы:

“Жайықтың суы лай-ай,
Көр болды көзім жылай-ай,”

дейтін, сол сияқты “Алпамыстағы” Аналық зарының арасында:

Көретін көзім көр болды
Бір перзентке асық бөл
Аққан жасым тыя алмай
Көзімнің жасы төгіліп,
Жылап-сңіреп, егіліп...”,-

деп, ботадай боздап келе жатқан Байбөрі қасіретінің арасында олардың жан күйзелісін бейнелейтін ұқсастықтар мол.

Осындай құбылысты эпикалық жырлардың ең көнелерінің бірі деп есептелетін “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырынан да көреміз.

Осы келтірілген үзінділердегі «Суалды көзі, жылады», «Көрер көзім көрместей», «Қасы-көзі әз болар деп қайғырдым», «Көр болды көзім жылай-ай», «Көретін көзім көр болды» деген тіркестердің бұл жанрда біршама тұрақты қолданыста болғандығына дәлел болады. Қазаға байланысты қайғыра жылау бейнеленуінің жоқтауларда басқаша түр, қолданыстарының болуы мүмкін. Әйтсе де жоғарыдағы келтірілген мысалдардағы қолданыстар тұрақтылығымен ерекшеленеді.

Қазақ жоқтауларында да өмірдің өткінші екендігі, тағдырдың болмысынан ешкімнің қашып құтыла алмайтындығы өмірдің әртүрлі құбылыстарымен салыстырыла отырылып, бейнелі де әсерлі жырланатындығы белгілі.

М.Қашқаридың “Түрік сөздігіндегі” “Алып Ер Тоңға” жоқтауында:

Алып Ер Тоңға өлді ме?
Жаман дүние қалды ма?
Замана өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар!

Замана сәтін түзетті,
Ұрысы құрды тұзақты;
Бектер бегін аздырды,
Қалай қашып құтылар?

деген жыр жолдарының ішкі мазмұнында «Күлтегін» жырындағы жоқтау сарындарымен іштей үндестік бар. Мысалы:

Інім Күлтегін қаза болды...
Өзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған [50, 126-6]
(Уақыт тәңірі жасар-ау,
Адам баласы
күресу мен өлмекке жаралған.
С.Қаржаубай аудармасы) [3, 177-6]

деп жазылғандай тағдыр жазуынан ешкім қашып құтыла алмайды деген ой сабақтасып жатады. Сонымен қатар бұл жолдардан тағдырға мойынұсқу (фатализм) көрінісі – ежелгі танымға тән ұғым-түсініктер байқалады.

Қазақтың қайтыс болған адамды жылына дейін жоқтауы, оның басына ескерткіш белгі қоюы, киімін, тұтыңған кейбір заттары мен мал-мүліктерін халыққа таратып беретін ғұрыптық дәстүрінің де ежелгі түркілерден келе жатқандығына, өте ұқсастығына Орхон жазба ескерткіштеріндегі деректер дәлел болады. Мысалы Күлтегін жазбасының соңында: «Күлтегіннің алтынның, күмісін, ақығын, дүние-мүлкін, төрт мың жылқысын, қарасын айтуы бойынша түйгит бұларды [таратты]» деп жазылған (Қ.Сартқожаұының аудармасында) [3, 179-6].

Адам өмірінің ол дүниеде де жалғасатындығы, жанды материалдық тұрғыдан түсініп, оның өлмей жанды нәрсеге айналып көкке ұшып

кететіндігі туралы ежелгі ұғым түсініктің көрінісі Орхон жазбаларында да бар.

С.Қасқабасов былай деп жазады: «Өлім – алғашқы жағдайға қайтып келу. Қазақтың «кісі өлді» дегенді «қайтыс болды», «қайтты» деп айтуының түбінде осы түсінік жатыр. Ажал – ол да өмір, бірақ басқаша өмір. Өлген адам жоғалды деп саналмай, ол басқа бір өмірге көшті, алғашқы өзінің түріне қайтып келді деп түсінілген» [1, 125-6]. Осы ежелгі түсініктің ізі Орхон жазбаларында да сақталған. Оны, Мысалы, Күлтегін жырындағы «Күлтегін о дүниге керек болды», «қой жылы [тоғызыншы айдың] он жетісі күні (о дүниеге) ұшты», «Қайғырған ұрпағыңызды да, тұйғындарыңызды да табындырып, сиындырдыңыз, Ұшып кеттіңіз. Тәңірде тірлік, иелік кеше беріңіз» деген жолдар мен Білге қаған жазбасындағы «Білге қаған [дүниеден] ұшты. Жайлы болсын жоғары Тәңірде» [3, 207-6] деген жолдардан көреміз.

Бұл келтірілген мысалдардан ежелгі дәуірлердегі түсініктердің Түркі қағанаты дәуірінде Тәңірлік қағидаларға сай өзгеріске түсіп (аталар аруағына, олардың желеп-жебеп жүруіне деген сенім), қолданыс тапқанын байқауға болады.

Жоқтаудың тек адам қазасына ғана айтылматындығы, оның басқа да қимастарының жоғалуына, алыста қалаған еліне, жойылып кеткен қалаларға, т.б. жағдайларға байланысты да туатындығы жөнінде Х.Досмұхамедұлы, Ә.Марғұландар еңбектерінде жазылған.

Ғалым Т.Қоңыратбай көрсеткендей, «Күлтегін» ескерткішіндегі «жоқтау үлгісі мұнда түрік халқының тағдырымен тамырлас» болғандықтан түркі елінің өткен замандарындағы бақытты, іргелі ел болған кезін де аңсау, жоқтау жырда:

Тәтті сөз, асыл дүниесіне көп алданып
Түркі халқы, қырылдың,
Түркі халқы, жойылдың,

деген жолдардан көрініс тапқан. Бұндай жоқтау үлгісі де қазақтың батырлық жырларында кездесіп отыратын құбылыс.

«Алып Ер Тұңға», «Білге қаған», «Күлтегін» эпикалық жырларындағы сияқты батырдың ерлігін, ел үшін жасаған жорықтарын, жан аямас күрестерін жырлай келіп жырдың соңын жоқтауға ұластыру дәстүрі кейінгі дәуірлердегі тарихи жырларда да сақталған. Оған Нысанбай ақынның «Кенесары, Наурызбай» жыры да дәлел болады.

Халқымызда осы күнге дейін сақталып жеткен, адамы қайтыс болған азалай үйге «бауырымдан» баруы, жоқтау айтуы, аза өлеңдер жазуы (азанама) – сол ежелгі дәуірлерден сақталып жеткен дәстүрлердің бірі. Тіліміздегі «жоқтаусыз қалған», «жоқтаушысы бар» деген сөздердің де салмақты ұғымдары бар. Қаза болған адамға жоқтау айтпау, мейлі ол елге соншалықты танымал болмаса да, қазақ үшін, оның ең жақын адамдары үшін (әсіресе әйелдер үшін) арга, ұятқа тиетін жағдай болып саналады.

Бұл жоғарыда келтірілген деректер мен салыстырулар, пікірлер Орхон ескерткіштерінің ежелгі таным, түсініктермен, қазақ жоқтауларымен арасындағы дәстүрлі байланыстардың бар екенін көрсетеді.

Орхон жырларының жанрлық синкреттілігін, фольклормен байланысын айқындай түсетін белгілердің бірі – онда *арнау*, *толғау* үлгілерінің кездесетіндігі.

Арнау өлең түрлерінің, шешендік сөздердегі арнаудың, көркем шығамалардағы арнау сөздің шығу тегі ең ежелгі дәуірлерден бастау алғанына күмән жоқ. Арнаудың шығуы адамдардың бір-бірімен, қоршаған ортамен, табиғатпен қарым-қатынас негізінде туғаны анық. Оның негіздері фольклордың ең көне үлгілері – арбау, жалбарыну, алғыс, қарғыс, бата, тілек, өсиет, т.б. сол сияқты түрлерінен бастау алады. Бұл мазмұндағы шығармалардың түркі халықтарында тым ежелгі дәуірлерде-ақ қалыптасып орныққанына фольклорлық үлгілермен қатар ежелгі жазбалардан да орын алғандығы дәлел болады.

Мәселен, профессор А.Аманжолов Батыс Қазақстаннан табылған қола айнадағы жазуды аударып, оның мағынасына «Тас қорғандай «Игі есендік» деген сөз ақтілекті бата сөз болып шығады» деп түсінік береді [7, 92-6]. Ғалым осы сияқты Есік қаласынан табылған күміс тостағандағы жазуды «Аға, саға, оқуқ! Без чөк! Бүкүн ічре азуқ» деп оқып, оны: «Аға саған (бұл) ошақ! (Ошағынан) безгендер тізенді бүк! Халықта азық –түлік (мол болғай)! деп аударды [49, 5-6]. Осының алғашқысындағы арнау үлгісінде жазбагердің еліне, халқына арнаған ізгі ниеті көрініс тапса, келесісінде от басына берекесі, тыныштық, халқына ырыс, байлық тілеген ойлар бейнеленгендігін көруге болады.

Осы Есік жазуын басқа ғалымдардың әр түрлі аударып жүргендігі белгілі. Мысалы, солардың бірі ғалым О.Бекжан ол жазуды «Із іл еР Чың: еЛ еС,-Ті ІТ,- БаШ ТоҚ еДГү, ЙЕР-СуБ АС Сел ЕТ, іЧ ТӨК» деп оқып, мағынасына былайша түсінік береді: «...сөйлеушінің «Із елінің ері Шың: Ел, есіт, еске сақта, ойлан, - деді, Бас тоғыстыру (біріктіру) игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер» деген мағынасы ежелгі сақ бабаларымыздың ұрпақтарына қалдырып кеткен бұлтартпас айғақ куәлары арқылы толық дәлелденеді. Бұл сөйлемде өзен-көлдердің бас тоғыстыруы мысал ретінде алынғанымен, астарлы мағынамен ел бірлігі тұспалданады. Бұны сақ көсемі Шыңның елге өсиет ете нықтап айтуынан-ақ түсінуге болады» [70, Б.69-70]. Ғалымның бұл аудармасынан да өсиетті арнау үлгісін аңғару қиын емес.

Осындай арнау сипатындағы көркем сөз үлгілерін Түркі қағанаты дәуіріндегі жазбалардан, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен көптеп кездестіреміз.

Көркем шығамалардағы арнау сөздің шығарма кейіпкерлеріне, тыңдарман, оқырмандарына, табиғат құбылысына, т.б. айтылатыны белгілі.

Орхон жазбаларында түркі халқына, оның алып бектеріне арнап айтылған жолдар баршылық. Ондай арнаулардың айтылуының тарихи

негіздері де бар. Түркі қағанатының өз ішінде болған алауыздық, бақталастық олардың жауға жұмсар күш-қуат әлсіретіп отырған. Орхон жазбаларындағы негізгі идеясы елді бірлікке, бүтіндікке, жат жұрттықтардан тәуелсіздікке үндеу болғандықтан, олардағы айтылған арнау-өсиет сөздер, ғалым Р.Бердібайдың айтқанындай, бұрынғы ата-бабаларымыздың қай кезде де өзінің мәнін жоймайтын «имандай сыры, жан дауысы, кейінге қалдырған үлгі-өсиеті, асыл аманаты болып естіледі» [13, Б. 30-32].

«Онгин» ескерткішіндегі: «Елтеріс қағаннан айырылмадық, жаңылмадық. [Енді] Тәңірі Біліге қағаннан да айырылмаймыз, азбаймыз» деген сөзін де арнауға жатқызуға болады [3, 9-б]. (С.Қаржаубайдың пікірінше кешен иесі - 716 жылы қайтыс болған Баға Теңіркен шад. Ғалым кешенді орнатып, жазба мәтіндерді ұстынға түсірген оның ұлы деген пікір ұсынады [3, Б. 138-146]).

Орхон жазбаларының көлемді, көркемдік сипаты жағынан айшықтылары болып саналатын «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөю» жырларында арнау сөз үлгілері аз емес.

Орхон ескерткішіндегі Білге қағанның:

Тәңірі текті Тәңіріден жаралған
Түрк Білге қаған.
Бұл шақта, отырдым (таққа),
Сөзімді түгел естіндер!

Сол сияқты:

Тоғыз оғыз бектері, халқы!
Бұл сөзімді мұқият тыңда, терең ұқ”, -

деген жолдардан қазақ әдебиетінде ерекше дамыған шешендік сөздердің үлгісін көруге болады. Ғалым М.Жолдасбеков Орхон ескерткіштеріндегі риторикалық сұраққа негізделген шешендік арнаудың түрлері аз еместігін айта келіп, оған жырдағы:

Түркі халқы, тыңдандар!
Көктен тәңірі баспаса
Төменде жер айрылмаса
Ел-жұртыңды кім қорлайды?!

О, қасиетті Өтүкен қойнауының халқы!
Біресе ілгері шаптың,
Біресе кері шаптың,
Барған жерде не пайда таптың?” [45, 76-б].

деген жолдарды да мысал ретінде келтіреді.

Орхон жырларында риторикалық сұрақтарға құрылған:

Елді халық едім,
Елім қазір қайда,
Кімге ел-жұрт іздермін? десті.
Қағанды халық едім,
Қағаны қайда,

Қандай қағанға күш-қуатымды беремін? –

десті деген, немесе,

Осы сөзімде өтірік бар ма?

Түрк бектері, халқы, бұны тыңдандар!

деген жолдар шығармаға ерекше әуез, көтеріңкі леп беріп, жырдан асқақ ерлік сазын танытады [74, 96-б]. Осы сияқты жырдағы:

Түрік бектері, халқы,
Бұны тыңдандар!
Түркі халқын жиып,
Ел болғандарыңды мұнда бастым.

Жаңылып кешкендеріңді де мұнда бастым -

деген жолдарды да «арнау ретінде қабылдауға толық негіз бар» [23, 52-б].

Орхон жырларының бір ерекшелігі – олардың кіріспе, қорытынды бөлімдерінде легті үнмен гibrat айту, көтеріңкі сарынмен үндеу тастап, асқақтап сөйлеу сияқты дауыс ырғағы басым болады. Оған мысалға Тоныкөктің бүкіл түркі еліне қарата айтқан мына бір монологын келтірсек болады:

– Мен, білге Тоныкөкпін.

Алтын қойнауынан асып келдік,
Ертіс өзенін кешіп келдік.
Көп екен деп неге қашамыз?!
Азбыз деп неге қорқамыз?! [71, 75-б].

Орхон жырларындағы осы тәрізді көпшілік қауым алдында көтеріңкі екпінмен үндеу тастап ақыл-өсиет айту, асқақтата сөйлеу, қарсыласына қарата үндеу тастап, сұрақ қою арқылы сес көрсету дәстүрі қазақтың батырлық жырларында да үлкен орын алады.

Мысалға «Қобыланды батыр» жырында Көбіктің:

Ел иесіз дедің бе?
Көл иесіз дедің бе?
Жер иесіз дедің бе?
Мал иесіз дедің бе?
Жан иесіз дедің бе? -

деп Қобыландыға айтқан сөзінен, «Қамбар батыр» жырындағы:

- Қосай жетім қайдасың,
Айдама менің малымды.
Шулатпа кемпір-шалымды.
Менің балам Қараман
Теспей сорар қаныңды,
Шырқыратып жаныңды

деген сияқты, т.б. қазақтың батырлық жырларында көптеп кездеседі.

Халықты жинап алып, оларға қарап үндеу – сөз айту дәстүрінің тек Орхон жазбаларында ғана емес, одан бұрынғы дәуірлердегі «Шу батыр», «Ергенекон» сияқты ежелгі түркі аңыз-дастандарында да орын алып отырғанын айтады Н.Келімбетов.

Арнау үлгісіндегі нақыл, бата, тілек сөздер “Қорқыт ата кітабында” да аз емес. Қорқыт атаның:

Қара таулардың құламасын,
Саялы ағашың сынбасын,
Қанаттарың қырқылмасын,
Жүйрік аттың сүрінбесін,
Ақ найзаң сынбасын,
Қара болат қылышың кетілмесін,
Ақ самайлы ананың жатқан жері бейіш болсын,
Хақ жандырған шырағың сөнбесін,
Қара жүрек қарақшыға кез етпесін,

деген алғыс сипатындағы, т.б. сөздерінен ежелгі арнау үлгілерінің кейінгі дәуірлердегі қазақ фольклорының әр түрлі жанрлық түрлерінде өзінің көркемдік дәстүр жалғастығын тапқанын байқауға болады.

Орхон жазбаларында көне фольклор жанрларының бірі болып саналатын, түркі тайпаларының өмір тәжірибесінен туған, жинақталған ойды білдіретін мақал-мәтелдердің үлгілері де жиі кездеседі. Ежелгі түркілердің халықтық поэтикалық әдеби үлгілерінің, оның ішінде шешендік сөз үлгілерінің, мақал-мәтелдерінің Орхон тас жазуларына түсуі кездейсоқ болған құбылыс емес. Түркі қағанаты заманындағы келешек ұрпақ тағдырын, елдің, халықтың болашағын ойлаған жазбагерлер өмір тәжірибесіне негізделген сан ғасырлар сөз шеберлері сүзгісінен өткен ой түйіндерін эпикалық шығармаларға да орайлы, қажетті жерінде қолданып отырған. Ел қорғаған батырлар тұлағасын жасау барысында Иолығ тегін, Тоныкөк сияқты сөз зергерлері ауыз әдебиетінің халық арасында кеңінен айтылатын бейнелі, тұрақты сөз кестелерін молынан пайдаланған. Орхон жазбаларындағы мақал-мәтелге жуық тапқыр нақыл сөздер мен бейнелі сөз тіркестердің мол кездесіп отыратындығын сол жазулар тасқа түскенге дейінгі және сол дәуірдегі ауызша тараған мол поэзияның әсері деуімізге болады. Бұл жырлардағы мақал-мәтелдердің ежелгі түркілердің тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын танып білуімізде маңызды аз емес.

Орхон жазбаларында айтар ойды қысқа түрде, әрі бейнелі етіп жеткізу үшін қолданылатын кейбір сөз тіркестері жалпы сипаты – ішкі мазмұны мен құрылысы, қолданылған сөз кестесі жағынан фольклорлық туындыларда жиі кездесіп отыратын қолданыстарға, мақал-мәтелдерге жақындығымен ерекшеленеді.

Мысалы, “Күлтегін” жазбасында мынандай үлгілері бар:

Мұқият тыңда, терең ұқ.

Жырақ болса, жаман сыйлық берер,
Жақын болса, жақсы сыйлық берер.

Немесе:

Аштықта тоқтықты түсінбейсің,
Бір тойсаң, аштықты түсінбейсің [13, Б: 40-42-б].

Бұл жолдардың да түркі тайпаларының тыныс-тіршілігінен туганы анық

Төмендегі «Күлтегін» жырында кездесетін адам өмірінің өткіншілігін бейнелейтін мына:

Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі жаралған [50, 126-б].

деген мақал мәндес жолдардан, ғалым М.Жолдасбеков жазып көрсеткеніндей «Талай тәжірибе негізінде қалыптасып барып тұрақты көкем сөз тіркесіне айналған бұл секілді мақал-мәтелдерден өмірдің өзінен туған ойлы тұжырымдарды, терең пайымдауды» аңғарсақ [13, Б.106-107], осы ой, танымның «Алпамыс батыр» жырындағы:

Жаман жақсы болса да
Жазудан адам қала ма?

деген, тағы сол сияқты:

Көптен қалып көнерген
Дүние, сарай мекені.
Мекенді аз күн отан қып
Нәубетпен барша өтеді,

немесе:

Ажалсыз адам өлмейді,
Тағдырсыз қаза көрмейді -

деген жыр жолдарымен іштей мазмұндас болып, сабақтасып жатқанын көреміз.

Орхон жазбаларында ерекше орын алатын, авторы түркі қағандарының ақылшы-кеңесшісі, әрі қол бастаған батыры да болған Тоныкөктің өзі деп саналынып жүрген «Тоныкөю» жырында да қайталанып келіп отыратын көркем фольклорда, авторлы ауыз әдебиетінде жиі қолданылатын тұрақты бейнелі, өсиет, нақыл, мақал-мәтелге жуық сөздер мол. Бұл жырда тапқырлыққа құрылған шешендік сөз үлгілерінің көптеп кездесуі кездейсоқ құбылыс емес. Деректерге сүйенсек Тоныкөк – ел мәселесін шешетін күрделі сәттерде билік айтып жол көрсетіп отырған қағандардың ақылшы биі, батыр әрі жырау.

Қазақ фольклорында, ауыз әдебиеті салаларының ішінде өзінің жанрлық табиғаты жағынан күрделісі болып саналатын шешендік сөздерді тудырып, дамытушы да сол билер мен жыраулар болған. Билер мен жыраулардың көп қасиеттерімен бір-біріне ұқсастығы бар. «Би» сөзінің де, «шешен» сөзінің де көне замандардан келе жатқандығы дау туғызбайды. Бұл жөнінде қазақ ғалымдарының зерттеулерінде біршама айтылған.

Билер мен жыраулардың хандардың қасында жүріп, қиын кездерде жол көрсетіп, ақыл айтып отырғандығы белгілі.

Тоныкөк сөзінде де қазақ би-шешендері мен жырауларының сөздеріндегі сияқты, ғалым Ж.Дәдебаевтың жазып көрсеткеніндей «терең логикалық жүйе, ойды қозғайтын, қоңілді тербейтін даналық жатқаны дау туғызбайды. Онда қазақтың күні бүгінге дейінгі айтып келе жатқан қанатты сөздері мөлдіреп тұр» [30, 11-б].

Тоныкөктің философиялық ой-пікірлері өз тұсында бірнеше хандарға кеңесші, ақылшысы болған Қорқыт атаның нақыл сөздерімен, Қазақ

хандығының іргетасын сақтап қалған Абылайдың ақылшысы болған Бұқар жыраудың дидактикалық-шешендік сөз үлгісіндегі толғауларымен астасып жатады.

Тоныкөк Түрік қағанатын сақтап қалу үшін ең алдымен елдің ішкі бірлігі керек екендігі жөніндегі ойын пернелеп, астармен нақыл – өсиет айту арқылы:

Жұқаны топтау – оңай.
Жіңішкені үзу – оңай.
Жұқа қалыңдаса,
(Оны тек) алып таптайды.
(Оны тек) алып үзеді [50, 131-6], -

деп жеткізеді.

«Тоныкөк» жырындағы:

Түнде ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым
Қызыл қанымды төктім
Қара терімді ағыздым [50, Б. 140-141]
Күш-қуатымды аямадым.
Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым [50, 41-6]

деген жырау бейнесін аша түсетін ұйқасқа құрылған жолдар мен:

Қол қосылса, күш күш өсер [50, 136-6]
Өлімнен ұят күшті [50, 138-6]

деген мақалдардың қазақтың қаһармандық жырларындағы, мысалы, «Ер Қосай» жырындағы:

Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,

сол сияқты «Алпамыс батыр» жырындағы:

Жауға барсаң кесерді ал,
Дауға барсаң шешенді ал...
Далаға шықсаң жолдас ал,
Жалғыз қиын тегінде...,
Ақсұңқар ұшар жем үшін,
Туады ерлер ел үшін

деген жолдардың мақал үлгілерімен тектес, ерлік, батырлық ұғымдарымен байланысты тугандығы анық.

Орхон жазбаларындағы мақал-мәтелдердің көбісі фольклорлық мәтіндер. Олар бүгінде де қолданылып жүрген қазақ мақал-мәтелдерімен үндес. Әдеби шығармаларда авторлардың фольклор мәтіндерін дәл сол күйінде қолданбай, өзгерістерге түсіріп отыратындығын ескерсек, Орхон жазбаларында да өзіндік ерекшеліктермен айтылуы, жазылуы, өзгешеліктерінің болуы заңды да.

М.Жолдасбеков қазақтың “Ашта жеген күйканы тоқта ұмытпа”, “Тоқтың жоқтығы бар, аштың тоқтығы бар”, “Ат қадірін жоқ білмес, ас қадірін тоқ білмес” тәрізді мақалдарын «Күлтегін» жырындағы:

Аштықта тоқтықты түсінбейсің,

Бір тойсаң, аштықты түсінбейсің [21, 42-6].

деген мақалдың дами келе бертінде ойы жағынан да, тіркесі жағынан да өзінің жетілген, дамыған, түрліше үлгілері деп таниды [21, 41-6]. Қазақ фольклорындағы:

«Аш адамның тоқпен ісі жоқ,
Тоқ адамның ашпен ісі жоқ».
«Аш бала тоқ баламен ойнамайды,
Тоқ бала аш болам деп ойламайды»,

сол сияқты: «Бір тойған аштықты ұмытады» деген мақалдардың да сол ежелгі мақалдардың мазмұнымен үндесіп жататынын байқауға болады. М.Жолдасбеков жырдағы «Іші ассыз, сырты тонсыз», «Түнде ұйықтамадым, күндіз тыным таппадым» дейтін тіркестермен қазақ фольклорында жиі кездесетін «аш-жалаңаш», «түн ұйқысын төрт бөліп» деген сөз тіркестерінің мағыналасығын, ұқсастығын айтады [21, 107-6].

Ғалым мақал-мәтелдің бірер жылда туа салмай, талай ғасырларды аттап барып бұлжымас қағидаға айналатындығын ескерте келіп, “Табы бірдің тәңірісі бар”, “Сүңгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес”, “Отыз тістен шыққан сөз отыз елге таралар”, “Бара жерің – Балқан тау, ол да біздің барған тау”, “Күштіде тәңірі жоқ”, “Жазған құлда шаршау бар ма” деген сияқты қазақ мақал-мәтелдерін түркі дәуірінен келе жатқан көне мұралар ретінде көрсетеді.

Орхон жазбаларында кездесетін осы аз ғана үлгілердің өзінен қазіргі кезде тілімізде жиі қолданылып жүрген қазақтың кейбір мақал-мәтелдерінің, Т.Қоңыратбайдың көрсеткеніндей, Түркі қағанаты дәуірінен саға тартатынын аңғарамыз [22, Б. 52-53].

Орхон жазбаларында мақалдармен қатар, айтар ойды тұспалдап қана білдіретін мәтелдерді де, кейбір лепті, өлеңді тіркестердің өткірлеген, ықшамдалған ұтымды түрлерін де көптеп кездестіруге болады.

Түркі халықтарының эпостық жырларында жиі қолданылып, жырға рең, көрік, әр беріп отыратын мұндай өсиет нақыл сөздер ертедегі жырларымыздың да ең басты құралдардың бірі болғаны анық.

Жоғарыда келтірілген салыстырулар, ой-пікірлер әр дәуірлердегі халық ойының, сөз саптау, тіл ұстартудың, сөйлеу мәдениетінің жетілуін, дамуын, өзінен бұрынғы көркем сөз, фольклор үлгілерін дамыта отырып, жаңаша үлгідегі шығармалар әкелу мүмкіндігін көрсетеді. «...ақындық өнер ұшқындары адамзаттың саналы өмірінің барша дәуірлерінде де көрініс беріп отырғанын» ескерсек [43, 437-6], әрбір дәуірдің шығарманы тудырушылары мен айтушылары өзінің мақсатына орай фольклорлық жанрлар үлгілерін, қалыптасқан ежелгі мотив-сарындарды екшеп алып, шығарма мақсатын күшейте, өткірлей түсуі үшін дамыта пайдаланып отырғандығын көрімізге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. I-т. – 812 б.
- 2 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. - Алматы: Жазушы, 1985. - 268 б.
- 3 Сартқожаұлы Қаржаубай. Орхон мұралары. I-кітап. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.
- 4 Мырзахметұлы М. Тараз ой-толғаныстары. - Түркістан, 2005. – 238б.
- 5 “Ешкім таласа алмайды”. Сыр-сұхбат. Парасат. – 2005. - № 5.
- 6 Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткішінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.
- 7 Аманжолов. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, 1996.
- 8 Кызласов И.Л. Итоги и перспективы тюркской рунологии. – Түркістан: Түркология, 2002. – № 2. –
- 9 Васильев Д.Д. Графический фонд паятников тюркской письменности азиатского ареала. – Москва: Наука, 1983. – с 160.
- 10 Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей. РАН. – Москва: Восточная литература, 1994.
- 11 Щербак А.М. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения. Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1970. – с 287.
- 12 Кызласов И.Л. Новости тюркской рунологий. Выпуск I. – Москва, 2003. - с. 112.
- 13 Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. Бірінші том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 464 б.
- 14 Щербак А.М. Соотношения аллитераций и рифмы в тюркском стихосложении. Народы Азии и Африки. 1961. - № 2.
- 15 Гумилев Л.Н. Көне түріктер. Ғұндар. – Алматы: Білім, 1994. - 480б.
- 16 Марғұлан Ә.Х. Қазақстан халықтары мен тайпаларының VI-XII ғасырлардағы мәдениеті. Қазақ ССР тарихы. I том. – Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1957. – Б. 85-122.
- 17 Әуезов М. Шығармалар. 11-том. – Алматы: Жазушы, 1969. – 534 б.
- 18 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. - Алматы: Қазмемкөркем әдебиет баспасы, 1962. – 426 б.
- 19 Кенжебаев Б. Түркі қағанатынан бүгінге дейін. – Алматы: 2004.
- 20 Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-XII веков. - Москва: Раритет, 1993.
- 21 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1986. – бет.
- 22 Қоңыратбай Т. Түркі қағанаты кезіндегі фольклор (VI-VIII ғ.ғ.) // Түркология, 2004. – № 4. – Б. 44-46.
- 23 Сүйіншілиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997.
- 24 Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990.
- 25 Өмірәлиев Қ. VII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы: Мектеп, 1984. – 127 б.

- 26 Мырзахмет М. Афрасиябтан Абайға жалғасқан олең желісі // Абай. – 2001, № 3.
- 27 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. 3-том. – Алматы: Хант, 1997. – 600б.
- 28 Қорғанбеков Б. «Шора батыр» эпосы және оның ұлттық варианттары (Генезис, тұтастану, тарихилық мәселелері). Кандидаттық диссертация. Қолжазба құқында. – Алматы: Қазақстан республикасы ғылым министрлігі – Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 1998. – 195 б.
- 29 Бердібаев Р. Көне түркі әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы // Түркология. – 2003. – № 1. – Б. 75-84.
- 30 Дәдебаев Ж. Ежелгі әдебиет және халық танымы // Қазақ әдебиеті: ежелгі дәуір. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 160 б.
- 31 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Құрастырған З.Ахметов: – Алматы: Ана тілі, 1996. – 384 б.
- 32 Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII вв. - Москва, Ленинград, Известия АН СССР. 1946. – с 207.
- 33 Бердібай Р. Эпос - ел қазынасы. – Алматы: Рауан, 1995. – 380 б.
- 34 Далгат У. Фольклор и литература народов Дагестана. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1962. – 207 с.
- 35 Далгат У.Б. Литература и фольклор. – М.: Наука, 1981. – 303 с.
- 36 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
- 37 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984.
- 38 Абуов А.П. Религиозное представление древних тюрок // Байырғы түркі өркениеті: Жазба ескерткіштер. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б. 216-218.
- 39 Гоголев А.И. Истоки мифологии и традиционный календарь якутов. – Якутск: Изд-во ЯГУ, – 2002. – 145 с.
- 40 Рахмонов Насимхан. Некоторые вопросы взаимосвязи древнетюркских памятников и тюркских эпосов // Екінші халықаралық түркология конгресі: Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. – Түркістан: Тұран, 2006. – Б. 82-87.
- 41 Қасқабасов С. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы // Қазақ фольклорының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б.8-62.
- 42 Төлсеубаев Ә.Т. Ғұндар мемлекеті – түркі мемлекеттігінің бастауы // Байырғы түркі өркениеті: Жазба ескерткіштер. – Алматы: Ғылым, 2001.
- 43 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы: 1998.
- 44 Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280б.
- 45 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. –351 б.
- 46 Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. C.1. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1998. – 639 б.
- 47 Hüseyin Nihâl Atsız. Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul: 1992. – 179 б.
- 48 Şükrü Elçin. Halk Edebiyatına Giriş. 6. Baskı. – Ankara: Akçağ, 2000.
- 49 Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.

- 50 Күлтегін. Тоныкөк. – Алматы: Өлке, 2001. – 144 б
- 51 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Ленинград: Наука, 1988. – 223 с.
- 52 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазмемкоркем әдебиет баспасы, 1962. – 426 б.
- 53 Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004.
- 54 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет мәселелері. – Алматы: Қазмемкоркем әдебиет баспасы, 1958. 1-т.– 403 б
- 55 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: 1997.
- 56 Әдеби жәдігерліктер. Жиырма томдық. 1-т: Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2007. – 504 б.
- 57 Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. – М.: Наука, 1975. – 165 с.
- 58 Интизор. Нурали. – Тошкент: 1964. – С. 25-296.
- 59 Алтын Арығ. – М.: 1988. – 589 с.
- 60 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 61 Әуезов М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1969. – II-том.– 534 б.
- 62 Кормушин И.В. Текстологические исследования по древнетюркским руническим памятникам // Тюркологический сборник 1977. – М.: Наука, 1967.
- 63 Лихачев.Д.С. Поэтика древнетюркской литературы. – М.: Наука, 1979. – 359 с.
- 64 Мұсабаев Ғ. Көне тілдің көрікті қазынасы. Күлтегін ескерткіші // Жұлдыз. – 1963, № 3. Б. 158-160.
- 65 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: 1991.
- 66 Марғұлан Ә. Шоқан және Манас. – Алматы: Жазушы, 1971. – 164 б.
- 67 Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 160 б.
- 68 Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. РАН. – М.: Наука, 1993. – 180 с.
- 69 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. – I-том.
- 70 Бекжан О. Көне түрік руналық жазба ескерткіштері тілін зерттеудің көкейтесті аспектілері // Түркология. – 2004. – № 1. – Б. 59-71.
- 71 Иолыттегін. Күлтегін. – Алматы: 1986. – 78 б.

КІРІСПЕ	3
I КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ Жазбалардың танылуы, зерттелу кезеңдері.....	9
Орхон жазбаларының мәтіндері, олардың қысқаша сипаттамасы мен мазмұны	19
Жазбалардың әдеби жанрлық тұрғыдан зерттелуі.....	24
II ТҮРКІ ҚАҒАНАТЫ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖАНРЛАРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ Орхон жазбаларының мифтермен, ежелгі аңыз-дастандармен байланысы.....	38
Орхон жырлары және қаһармандық эпос.....	58
Түркі қағанаты дәуіріндегі жазбалардың фольклорлық шағын жанрлармен байланысы.....	80
ӘДЕБИЕТТЕР	97

Алтынбеков Қосай Сұлтанұлы

ОРХОН ЖАЗБАЛАРЫ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Оқу құралы

Жоғары оқу орындарының филология факультетінде оқытын студенттер мен магистранттарға арналған

Редакторы – *Мамыт А.*

Техникалық редакторы – *Байырбекова Л.*

Басуға 08.04.2013 жылы қол қойылды.

Қаріп түрі - Times New Roman

Көлемі 6,25 шартты баспа табақ.

Таралымы 500 дана.

«Әлем» баспасы. Тапсырыс №0804

Шымкент қаласы